

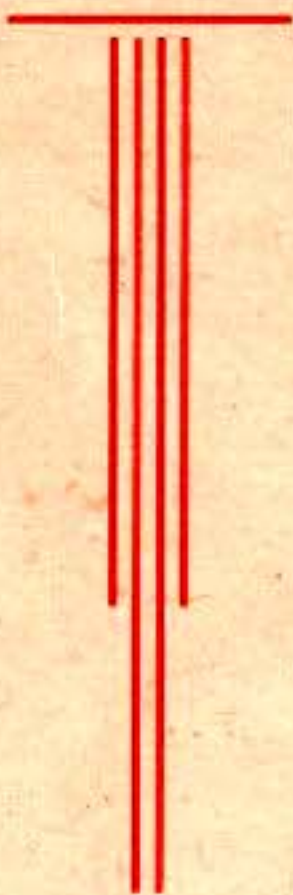
OP DE BRES

1940 — 1944

DOOR

Mr. Dr. K. J. FREDERIKS

SECRETARIS-GENERAAL VAN
BINNENLANDSCHE ZAKEN

N/100
1.50.

OP DE BRES 1940 — 1944

OVERZICHT
VAN DE WERKZAAMHEDEN AAN HET
DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE
ZAKEN GEDURENDE DE OORLOGSJAREN

DOOR

Mr. Dr. K. J. FREDERIKS
SECRETARIS-GENERAAL VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN

VOLHERDT STAEGH.

VOLMAEKT SLAAGH.

W. P. VAN STOCKUM & ZOON — DEN HAAG

1945

Hoofdstuk I

ALGEMEENE BESCHOUWINGEN

„En Neerland's weeke grond hijgde onder het wicht van wee.”

Nimmer sinds den Spaanschen tijd zijn de lage landen aan de zee onder een juk moeten doorgaan, waarbij recht en vrijheid, eer en geweten zoo met voeten werden getreden als in de jaren, die achter ons liggen. Nog na eeuwen zullen de Nederlanders met een huivering van ontzetting zich den tijd in de herinnering terug roepen, toen op der vaderen erf het stigma van het hakenkruis werd gedrukt.

Thans, nu de ketens verbroken zijn en het oude Holland weer zal groeien en bloeien, stroomt het bloed sneller door de aderen, van wie het vaderland draagt onder het hart; een gevoel van oneindige dankbaarheid beheerscht alle landskinderen.

Voor mij paart zich aan deze algemeene dankbaarheid een gevoel van bevrijding, nu de kluisters van het gedwongen stilzwijgen verbroken zijn en de dag is aangebroken, waarop ik een blik kan gunnen in de leiding, die ik gedurende de oorlogsjaren heb gegeven aan het bestuursapparaat en de motieven, die mij daarbij tot richtsnoer zijn geweest.

Een bezettingstijd is overal en altijd geweest en zal ook overal en altijd zijn een tijd van wantrouwen. Wantrouwen beheerscht de verhouding tusschen de bezettende macht en de bevolking van het bezette land. Ten aanzien van schier iederen maatregel van den occupant vraagt de bevolking argwanend zich af, wat daarmee nu weer beoogd wordt en wat de bedoelingen zijn, en bij iedere door hem om psychologische redenen niet begrepen houding van de bevolking stelt de occupant zich dezelfde vraag.

Ligt deze verhouding in den aard der zaak — de bevolking ziet en blijft zien, en terecht, in de bezettende macht den vijand van het vaderland —, is zij zelfs in het belang van het land, omdat zij den geest der bevolking wakker houdt, tegen dat landsbelang is het, wanneer het wantrouwen als een kwade geest onder de bevolking rondwaart, zonder eenigen tastbaren grond verdenking brengend tusschen landgenooten, die tevoren voor elkaar de hand zouden willen steken in het vuur. Een onwille-

keurige geste, een los daarheen geworpen woord wordt dan uitgelegd als een onomstootelijk bewijs van onbetrouwbaarheid. *Fama crescit eundo*; als een poliep grijpt de verdachtmaking om zich heen in steeds wijder kring en steeds groeiend in intensiteit. Terwijl de zonen van hetzelfde land onder den gemeenschappelijken druk nader tot elkaar moesten komen en de handen ineenslaan, om tezamen den zwaren tijd door te komen, ontstaan onoverbrugbare kloven. *Concordia res parvae crescunt; discordia maximae dilabuntur*. Ten detrimente van het vaderland. Een tegengif bestaat niet of werkt niet voldoende, omdat publiciteit niet mogelijk is en de primaire rechtsregel van het *audi et alteram partem* in de vergetelheid van een bezettingstijd schijnt te zijn ondergegaan.

Tegen hen, die met publiek gezag bekleed zijn, richt zich dit wantrouwen dan in het bijzonder. Velen hebben in zich de neiging te ontleden; dit zit hun in het bloed. Zij werken als een entomoloog. Deze trekt een insect een pootje uit of een vleugeltje af en legt het onder de loupe. En natuurlijk vindt hij dan bij microscopisch onderzoek wel op een bepaald onderdeel een vlekje, een schoonheidsfoutje; de critiek is het onvermijdelijk gevolg van de ontleedmethode. Naar dit vlekje op een onderdeel, naar dit schoonheidsfoutje beoordeelt hij het geheel en veroordeelt. De prachtschepping Gods ontgaat hem. Zij, die zoo geaard zijn, voelen zich niet gelukkig, als zij niet ontleden kunnen, ook in het maatschappelijk leven. Zelfs een woord van lof gaat bijna steeds gepaard met een „maar”, geput uit de ontleding. Ik zou zoover willen gaan, dat de man aan het stuur wel een heele kerel moet zijn, wil niet bij velen de vaste overtuiging bestaan, dat ieder hunner het schip van staat beter besturen zou.

En juist tijdens een bezetting moet men zich bij een beoordeeling van de gevolgde politieke lijn in het algemeen, zoowel als bij die van bepaalde handelingen van het publiek gezag wel zeer sterk een breidel aanleggen. De buitenstaander, de man aan den wal, heeft niet alle factoren tot zijn beschikking, die voor het vestigen van een oordeel noodzakelijk zijn. Hij ziet bepaalde handelingen; hij ziet ook tot op zekere hoogte wel een bepaalde lijn, maar de motieven, die er aan ten grondslag liggen, kent hij niet. Door het ontbreken van alle publiciteit geldt tijdens een bezetting nog meer dan in normalen tijd het *ce qu'on voit* en daartegenover *ce qu'on ne voit pas*. *Ce qu'on voit* is in bezettingstijd, uitzonderingen daargelaten, dat wat verloren werd. Slechts de insider, de man, die zelf deel uitmaakt van het bestuursapparaat of althans daarmee in geregelde nauwe betrekking staat, kan zien, wat behouden werd en welke maatregelen, door den bezetter beraamd, voorkomen, verzacht

of uitgesteld werden. Daarvan heeft de outsider niet de minste idee. En toch is het in het algemeen juist de outsider, die, met ook zelfs de feiten niet steeds volledig voor oogen, in het duister tastend naar de motieven en daarbij uit den aard der zaak vaak mistastend, de psyche van den bezetter niet uit eigen ervaring kennend en zonder zich de moeite te getroosten ten aanzien van al deze, voor het vestigen van een oordeel beslissende factoren, zijn licht op te steken, waar dat licht te vinden is, aan het ontleden en het critiseeren gaat. Dat hij daarbij de eerste beginselen van het recht tot een aanfluiting maakt, daarvan geeft hij zich geen oogenblik rekenschap.

En als nu nog maar het resultaat van de ontleedprocedure gedachte bleef, dan zou geen kwaad gedaan worden. Maar als de gedachte naar buiten uitgedragen wordt, dan krijgt de zaak een ernstiger aanzien. Dan breekt men het vertrouwen, dat de bevolking in zijn bestuurders hebben moet, vooral in zoo zwaren tijd. Dan wordt het gezag van den bestuurder aangetast en niet alleen tegenover de eigen bevolking, maar ook — en dat is niet minder ernstig — tegenover de bezettende macht. Ook de occupant kent de critiek, die op de gestie van de autoriteit van het bezette land wordt uitgeoefend, en het resultaat is, dat, wanneer de bestuurder tegenover maatregelen van den bezetter de stemming in het volk wil weergeven, de reactie deze is: gij kunt niet uit naam van het volk spreken, want ons is de critiek, die op U uitgeoefend wordt, niet onbekend; gij hebt niet de bevolking in al haar lagen achter U. Daardoor wordt de eigen autoriteit in haar actie verlamd en wordt minder resultaat bereikt dan anders het geval zou zijn.

Is de ontleedprocedure tijdens een bezetting in ieder geval tegen het landsbelang, zij wordt een grove aantasting van de eer, indien, op grond van lichtvaardig oordeel over publiek beleid, ook de persoon van den bestuurder wordt aangetast. Dan wordt de critiek, waartegen de aangevallen bestuurder zich niet verdedigen kan, een wandaad; het is niet minder dan eerroof.

Oordeelend op grond van op de meest principieele punten onvolledig materiaal, lijdt de criticus aan zelfoverschatting. Hij heeft zichzelf tot in zijn ziel de overtuiging bijgebracht, dat hij en hij alleen kan beoordeelen, wat de juiste lijn zou zijn geweest. Het gevolg is, dat men evengoed met een muur van gedachten kan wisselen als met hem. Men is voor zich persoonlijk wel erg gelukkig, als men deze gave heeft, veel gelukkiger dan zij, die, bescheiden, naast eigen meening ook die van anderen recht laten wedervaren, wier conclusie is, dat meerdere wegen kunnen leiden naar het beoogde doel en dat heel moeilijk is uit te maken, althans voor het oogenblik, welke weg de juiste moet worden genoemd.

Maatschappelijk staan de eersten ook veel sterker. Doordat zij één weg voor zich zien en dezen in theorie volgen, buiten verantwoordelijkheid alle consequenties aanvaardend, imponeeren zij onweerstaanbaar; de anderen moeten den indruk vestigen van onzekere weifeling. Het sloteffect is dan ook, dat de mannen aan den wal, die zonder eenige verantwoordelijkheid ontleden en critiseeren, de helden zijn, de mannen met durf, en zij, die achter het stuur staan en, aan niet naar buiten tredende kracht beleid parend, het schip door de branding in de haven trachten te loodsen en te redden wat nog te redden is, de slappelingen en de lafaards heeten.

De ontledingsmethode met haar bijna onvermijdelijke consequentie van critiek, die verdachtmaking, die eerroof, is aan mij niet voorbij gegaan. Ik zal, wanneer ik mij thans te weer stel, meer dan mij lief is, mijzelf in het volle licht moeten stellen. Onwelwillende critiek — en deze is in de illegale pers ruimschoots mijn deel geweest — zal ook hierin willen zien eigen verheerlijking. Het zij zoo. Ik zal dit bij voorbaat naast mij neerleggen, overtuigd, dat allen, die mij meer van nabij kennen en met mij in nauw contact in deze oorlogsjaren hebben samengewerkt, wel weten, dat het verre van mij is, mijzelf met een gevoel van voldaanheid op de borst te slaan. Ik laat dit liever aan de critici over.

De leiding van het Departement van Binnenlandsche Zaken is mij op de schouders gelegd op een wijze, die in de historie wel uniek zal zijn. Van het oogenblik, dat de oorlog den tienden Mei 1940 uitbrak, tot aan het vertrek van de Regeering naar Engeland, heeft alle contact tusschen den Minister van Binnenlandsche Zaken of welken anderen Minister ook en mij ontbroken; op één enkele uitzondering na van in dit opzicht nevenbelang. De Ministers bevonden zich in permanente zitting in het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, ikzelf zat onafgebroken in het Departement in het Binnenhof. Van hieruit onderhield ik, om op de hoogte te blijven, hoe de locale toestand was, en of ik iets voor hen doen kon, telefonisch contact met de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters in verschillende deelen van het land, die nog niet door den vijand bezet waren. Op Zaterdag 11 Mei 's avonds te ongeveer 11 uur was ik zoo in telefonische verbinding met den burgemeester van Breda. De burgemeester deelde mij mede, dat hij juist een onderhoud had gehad met den bevelvoerende generaal van de Fransche hulptroepen. Deze stelde zich voor, de Marklinie te verdedigen, en drong er met den meesten klem op aan, dat onze Regeering zich tot Engeland en Frankrijk zou wenden met het

verzoek met grooten spoed vliegtuigen te zenden als conditio sine qua non voor het kunnen stand houden aan deze linie. Ik heb toen onmiddellijk den Minister van Binnenlandsche Zaken opgebeld, opdat deze zich met den Minister van Defensie en den bij afwezigheid van den Minister van Buitenlandsche Zaken als Minister fungeerenden Secretaris-Generaal van dat Departement in verbinding zou stellen. Verder heb ik noch rechtstreeks, noch schriftelijk, noch telefonisch eenig contact met den Minister gehad. Zoozeer was de Regeering blijkbaar in die dagen door gewichtige zaken in beslag genomen, dat zij geen gelegenheid meer heeft gevonden, den Secretarissen-Generaal een richtsnoer te geven voor het geval zij naar het buitenland zou ontwijken. Zelfs een formeele machtiging of opdracht ontbrak en — mirabile dictu — een ondergeschikt ambtenaar heeft mij medegedeeld, dat mij het beheer van het Departement was opgedragen. Later op den dag (13 Mei) hebben toen de twee Ministers, die het laatst de Residentie zouden verlaten (Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visscherij) van de Secretarissen-Generaal afscheid genomen — ook zij zonder eenige aanwijzing — en hen voorgesteld aan den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht. Daarmede basta !

Omtrent het standpunt, dat de Regeering innam ten aanzien van het door de Secretarissen-Generaal te voeren beleid, tastte ik, en met mij mijn ambtgenooten, volledig in het duister. De eenige richtsnoer vormde de bekende leidraad, door de Regeering in 1937 voor het geval van een vijandelijken inval voor **alle** ambtenaren opgesteld. Deze leidraad was niet alleen zeer vaag, zij hield ook, zooals later zou blijken, in haar interpretatie van het Landoorlogsreglement van 1907 niet steeds rekening met de opvattingen van de meest bekende voikenrechts-auteurs of met verschil van meening onder dezen. Dit evenwel stond als teneur vast: zolang mogelijk op de posten blijven. Zeker echter had men voor de Secretarissen-Generaal, optredend als waarnemend Hoofd van de Departementen van Algemeen Bestuur, meer uitgewerkte instructies mogen verwachten.

De leidraad paste zich bovendien geenszins aan bij een situatie, als waarvoor in Mei 1940 mijn ambtgenooten en ik kwamen te staan.

Het geheele land was bezet en de Regeering uitgeweken, om in het buitenland, met de overzeesche gewesten nog te harer beschikking, den strijd voort te zetten. De door de Secretarissen-Generaal te volgen gedragslijn moest als uit het niet worden opgebouwd.

Zolang de bezetting van ons land een militair karakter droeg, liep de zaak, zooals bij iedere normale bezetting het ge-

val is en deden zich geen bijzondere bezwaren voor. Dit veranderde bij de instelling van het civiele Duitsche gezag. In den namiddag van de installatie van den Rijkscommissaris werden wij allen bij dezen ontboden; daarbij waren o.m. aanwezig de Commissarissen Generaal Rauter, Schmidt en Fischböck — de Commissaris Generaal Dr. Wimmer was nog niet aangekomen. De Rijkscommissaris stelde ons na een inleidende toespraak de vraag of wij bereid waren, onder zijn uitoefening van de souvereiniteit, onze taak te blijven vervullen. Naar strak principieel standpunt was dit het oogenblik geweest, waarop wij onze functies hadden moeten neerleggen, want reeds het feit van de instelling van het burgerlijk bestuur was een afwijking van een normale bezetting. Wij hebben toen een bedenktijd gevraagd, om ons te beraden en daarvan gebruik gemaakt, om in dezen het advies te vragen van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, vóór het verlaten van het land door de Regeering als haar vervanger aangewezen. Diens raad was, op onze posten te blijven; de inderdaad eenig juiste raad, hoewel ook toen reeds te voorzien was, dat wij voor zeer moeilijke situaties zouden komen te staan. Dit bracht nu eenmaal de instelling van een burgerlijk bestuur in een bezet land mede. Wij deelden ons bevestigend besluit aan den Rijkscommissaris mede.

Toen begon onze taak onder het burgerlijk Duitsch bestuur en bij het vellen van een oordeel over de wijze, waarop deze taak volbracht werd, is het een eisch van recht, dat men zich een klaar beeld vormt van de situatie, zooals deze in den eersten tijd was.

Hoe stonden in het schaakspel, dat nu beginnen zou, de partijen tegenover elkaar, eenerzijds de centrale Duitsche autoriteit en anderzijds de Secretarissen-Generaal.

Na Denemarken en Noorwegen waren Nederland en België onder den voet geloopt. Frankrijk, militaire grootmacht van de eerste orde, werd slechts enkele weken later tot wapenstilstand gedwongen. De Engelschen werden van het vasteland van Europa naar hun eiland in isolation teruggedreven. Als gevolg van dit alles Duitschland in het zenith van zijn macht en zijn legers met het geweer aan den voet van de Noordkaap tot de Pyreneeën. Was het wonder, dat het Duitsche bezettingsbestuur zich oppermachtig voelde en geen tegenstand duldde?

Wat waren daartegenover de Secretarissen-Generaal? Tot dusver met uitsluitend administratieve, nimmer met bestuurlijke functie bekleed, zagen zij zich, onder omstandigheden, zoo moeilijk als nooit een Minister op zijn post had ontmoet, de portefeuille in beheer toevertrouwd op het meest kritieke oogenblik in 's Lands historie. Zij moesten nu toonen, in hoever zij bestuursgevaren bezaten en dit nog in de bezwarende conditie, dat

zij voor de meeste Nederlanders personae incognitae waren, en dat daarom van vertrouwen bij de bevolking — titel toch in het algemeen voor het voeren van het hoogste gezag — geen sprake kon zijn. Ik zelf nam in dit opzicht eenigszins een uitzonderingspositie in door de ambtelijke reizen, die ik in velerlei functie het geheele land door gemaakt had. En natuurlijk nog minder dan bij de Nederlandsche bevolking waren de Secretarissen-Generaal bij de Duitsche bezettingsautoriteit bekend; van eenigen goodwill aan die zijde kon daarom bij het aanvaarden van de taak geen sprake zijn. Dat vertrouwen bij de eigen bevolking, die goodwill bij den bezetter zouden eerst later met veel moeite veroverd kunnen worden. Zoo stonden de Secretarissen-Generaal, vrijwel ongepantserd en zonder wapenen tegen een overmachten, door zijn militaire successen vrijwel onhandelbaren tegenstander, die verstrekkende, geheel Europa omvattende plannen in zoo snel mogelijk tempo wilde uitvoeren.

Van principieele zijde is de stelling verdedigd, dat de Secretarissen-Generaal en bloc hadden moeten aftreden, toen de eerste Duitsche maatregelen werden genomen, die door de bevolking als een onrecht werden gevoeld; de bezetter zou dan wel teruggedeinsd zijn. Zij, die deze meening verdedigen, staan wel zeer buiten de realiteit. Het zou op de Duitsche autoriteiten, verkeerend in hun overwinningsroes, niet den minsten indruk gemaakt hebben. Zij zouden er geen oogenblik over gedacht hebben, van hun voornemen af te zien. Om verschillende redenen. Vooreerst geve men er zich rekenschap van, dat de meeste maatregelen van Duitsche zijde, die hier wrevel en verzet opwekten, niet door de bezettingsautoriteiten werden uitgedacht, maar vanuit Berlijn gedicteerd; het waren maatregelen van Europeesche strekking, geldend voor alle bezette landen. Evenzeer als wij zaten onder den hiel van de bezettings-autoriteiten, waren deze aan de Berlijnsche machthebbers onderworpen. Voorts was men heusch niet om de Nederlandsche Secretarissen Generaal verlegen; ruimden zij de plaats, dan stonden genoeg opportunistische eierzuchtigen, overtuigd als zij waren van een Duitsche zege, klaar, om de leeggekomen stoelen te bezetten, om dan nog niet te spreken over de N.S.B.-ers, die aasden, het roer in handen te nemen.

Anderen gaan verder. Onder erkenning, dat een aftreden van de Secretarissen-Generaal alleen geen indruk op de Duitsche autoriteiten zou hebben gemaakt, stellen zij zich op het standpunt, dat alle ambtenaren hun voorbeeld hadden moeten volgen en een mannelijk neen hadden moeten doen hooren. Vooreerst ware dit toch zeker moeilijk te verdedigen geweest in het licht van den leidraad van 1937. Maar bovendien, welk een

grauwe theorie! Denken zij, die deze meening verkondigen, nu heusch, dat alle ambtenaren deze houding zouden hebben aangenomen? Welk een illusie! Daarvoor zijn er door alle tijden heen in de wereld te veel zwakke karakters geweest en waren er ook onder de Nederlanders te veel verkapte meelooers, lieden, die hun voor- en achterdeur openhielden. Als een olie-vlek zou dit om zich heen gegrepen hebben. Trouwens! hebben zij, die zich op dit integrale standpunt stellen, zich rekenschap gegeven van de practische onuitvoerbaarheid van hun standpunt? Alle ambtenaren zouden in dezen gedachtengang den boel erbij hebben moeten neersmijten. Dus ook alle waterstaatsambtenaren? Alle sluis- en dijkpersoneel? Met als consequentie, dat een belangrijk deel van het land aan de golven zou zijn prijsgegeven? Als zij een oogenblik redelijk nadenken, zullen zij zeggen: neen, dit natuurlijk niet! Maar dan vraag ik verder: en de ambtenaren van het voedingsmiddelen-apparaat? En kan dan het voedingsmiddelen-apparaat werken zonder het bestuurs-apparaat? Zoo brokkelt de stelling stuk voor stuk weg. Het is zoo gemakkelijk, zelfs verleidelijk, in het wilde weg, zich in algemeenheden te verliezen, maar iets geheel anders is het, het geheel in al zijn facetten te overzien. Wat de critiseerende buitenstaanders zouden gewild hebben, ware een chaos geworden. Zij, die dezen chaos zouden geprefereerd hebben, hebben zich de gevolgen voor de bevolking nimmer voor oogen gesteld; zeker is, dat zij voor die gevolgen niet de verantwoordelijkheid gedragen zouden hebben.

Maar wat de deur dicht doet! De bezettende macht deinsde voor geen pressie terug, als haar koers gedwarsboomd werd. De wilde staking in Mei 1943 is daarvan de welsprekende getuige. Zelfs de mijnwerkers, door hun onvervangbaarheid in een uitzonderlijk sterke positie, hebben hun met zoo grooten moed gevoerd verzet gebroken gezien ten gevolge van de bloedterreur der S.S.

De Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken nam onder zijn ambtgenooten een zeer bijzondere plaats in. Dit Departement, waar alle draden van het bestuursapparaat samenkomen, is het centrale punt, van waaruit een bepaalde koers aan het land kan worden opgelegd.

Die beteekenis van het Departement moest ik strak in het oog houden bij het vaststellen van de beleidslijn, die door mij gevolgd zou worden. Persoonlijke overwegingen mochten daarbij geen rol spelen; vast moest de blik gericht worden op het landsbelang.

Naar het oordeel van mijn principieele tegenstanders was de eenige weg, die gevolgd mocht worden: terugtreden, zoodra

de bezetter eenigen maatregel nam, die tegen de tradities van het Nederlandsche volk indruischte, dat was dus reeds in den zomer van 1940, toen de eerste maatregel tegen de joodsche staatsburgers genomen werd. Alleen door deze houding toonde men de fierheid, die ons voorgeslacht sierde.

Die tegenstanders hebben zich buiten de realiteit gesteld; zij hebben zich geen klaar beeld gevormd, wat bij het volgen van deze politiek de gevolgen zouden zijn geweest voor het land. Zij hebben zich deze weelde kunnen veroorloven, omdat zij geen verantwoordelijkheid droegen. Ik droeg die verantwoordelijkheid wel en daarom moest ik van het begin tot het eind, bij elken zet op het schaakbord, mij van de mogelijke gevolgen rekenschap geven.

Trad ik terug, dan lijdt het geen twijfel, of de post aan het hoofd van het bestuursapparaat zou worden bezet door een lid der N.S.B. of andere deutsch-freundliche figuur. Dat beteekende, dat de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters richtlijn na richtlijn zouden ontvangen van nationaal socialistische strekking en zoo zou aan het land die politieke koers worden opgedrongen. Een N.S.B.-er aan het hoofd van Binnenlandsche Zaken beteekende de beweging aan de macht. Mussert, een ijdele, zwakke figuur, zou op den duur niet opgewassen zijn geweest tegen den druk van zijn extremisten en zoo zou de S.S. onweerstaanbaar het heft in handen hebben genomen met in zijn vaandel de aansluiting bij Duitschland. Deze aansluiting beteekende de inlijving van de Nederlandsche jeugd in de Deutsche legers en het bloed van de bloem der natie geofferd op de sneeuwvelden van Rusland. En dit alles is geen fantastische schildering buiten de realiteit; het naakte feit heeft zich in dreigenden vorm voorgedaan in de Meidagen van 1943.

Dit te voorkomen moest de alpha en de omega zijn van mijn beleid. Naar buiten zou die politiek het aureool van fierheid missen; ik zou persoonlijk van principieele zijde verguisd worden, als zonder ruggegraat doorgaande onder het juk. Die persoon was echter niet in het spel; het land was het, waar het alleen op aankwam, en dat land moest gediend worden door een voortdurend saboteerend strijden, in het harnas elken dag en elk uur.

Tegenstanders hebben het door mij gevoerde beleid op één lijn gesteld met de politiek van de Fransche Regeering, nadat de wapens gestreken waren, de politiek van het collaborisme. Niets is minder juist; zij verschillen als dag en nacht. De leidende Fransche staatslieden waren overtuigd van de niet meer af te wenden overwinning van Duitschland. Een nieuw Europa zou geboren worden onder Deutsche hegemonie, beheerscht door de Deutsche staatsrechtelijke leerstellingen. Dat was de gedachte,

hier te lande door Dr. Colijn ontwikkeld in zijn bekende brochure „Op de grens van twee werelden“.

Voor mij daarentegen stond van het begin af vast, dat Duitschland uiteindelijk de nederlaag zou lijden. Dit is geen prophétie après coup. In alle burgemeesterskringen heb ik aan die meening uiting gegeven. Ik heb hun gezegd, dat ons land wel meer zware en moeilijke tijden had doorgemaakt, maar dat onze vaderen nooit gewanhoopt hadden en dat zij het schip van de Nederlanden door de stormen heen steeds weer in veilige haven hadden gebracht. Ende despereert niet! Dat verwachtten die vaderen nu van ons; geen wanhoop, integendeel een gloeiend optimisme en een hecht geloof in de toekomst van ons land. Wij, zoo zeide ik hun, waren de pandhouders van de geschiedenis van ons land, een historie, zoo rijk, dat zij voor die van geen ander volk behoefde onder te doen. Die geschiedenis hadden wij, rijk en zuiver, geërfd van onze vaderen met den duren plicht haar weer even rijk en zuiver over te geven aan onze kinderen. Dat zelfde schip van de Nederlanden, waarop wij nu de schepelingen waren, was zwaar gehavend, het roer was onklaar, de masten stuk geschoten, maar aan het stompje mast wapperde nog altijd het symbool van het vaderland, de driekleur. Dezelfde driekleur, die onder Tromp en de Ruyter had gewapperd op alle wereldzeeën en die den onzen den weg naar de overwinning had gewezen bij Malplaquet en Waterloo. Wij hadden den plicht, het schip met zijn zware averij maar met de vlag in top naar de haven te brengen en weer over te geven aan Haar, die ze ons had toevertrouwd.

Overtuigd als ik steeds geweest ben van de definitieve nederlaag van Duitschland, heb ik er geen oogenblik ook zelfs maar aan gedacht, mijn beleid te richten op een Duitsche zege en voor Nederland uit te gaan van een constellatie in Europa, waarin Duitschland de alleenzaligmakende staat zou zijn.

In tegenstelling met het collaborisme in den Franschen zin bestond mijn beleid in het voortdurend op mijn *qui vive* zijn, om de tegen het Nederlandsche belang indruischende Duitsche maatregelen zoo mogelijk af te weren of, als dit op Duitsche starheid afstuitte, omdat zij een Europeesche tendenz hadden, ze hun scherpte te ontnemen of ten aanzien van hun uitvoering tijd te winnen. Was de maatregel tot stand gekomen, dan moest ik mijn beleid erop richten, de uitvoering zoo Nederlandsch mogelijk te doen plaats vinden en op een wijze, waarop zooveel mogelijk leed voor de bevolking werd afgewend.

Nu is wel tegen dit beleid aangevoerd, dat ten aanzien van elken Duitschen maatregel, die tegen het belang van het land indruischte, slechts één houding mogelijk was: „hands off“. Maar dan verliest men uit het oog, dat bij volstrekt af-

wijzende houding het niet genoeg te waardeeren voordeel te loor ging, tot uitdrukking gebracht in het bekende adagium van een beroemd Fransch staatsman: „avoir la main dans la pâte” Bij tal van gelegenheden is het, wanneer het Departement de kans kreeg, zich bij de voorbereiding van een Duitschen maatregel te doen gelden, van onschatbaar belang geweest, de hand in de brei te hebben.

Om slechts één voorbeeld te nemen uit vele: de vaststelling van de afstamming van personen van joodschen bloede in twijfelgevallen. Het Departement van Binnenlandsche Zaken werd hierbij door de Deutsche autoriteit ingeschakeld, om vóór de beslissing van den Rijkscommissaris van advies te dienen. Principieel volkomen ontoelaatbaar, naar sommiger oordeel. Maar weten deze buitenstaanders dan wel, dat het langs dezen weg mogelijk is geweest, tallozen personen, in den meest letterlijken zin het leven te redden? Hoe de situatie zou zijn geweest, indien de Deutsche autoriteiten zelf deze aangelegenheden in handen gehouden hadden of aangewezen waren geweest op het advies van den gemachtigde voor de afstammingsbewijzen ofwel als een N.S.B.-er op mijn plaats had gestaan, laat zich gemakkelijk denken. In principieelen zin zou ik door abstinentie een goede beurt gemaakt hebben, maar ten koste van de joodsche medeburgers.

Bij de main dans la pâte moet in bezettingstijd één ding strak in het oog gehouden worden: in den occupant moet steeds worden gezien den vijand, dien men zooveel mogelijk in zijn verderfelijk streven moet hinderen. Geen vriendelijkheid van Deutsche zijde, die uitging boven het ambtelijk verkeer, mocht worden aanvaard noch eenig maatschappelijk verkeer met Deutsche autoriteiten onderhouden. En hoevele pogingen zijn daartoe in den loop van den tijd niet aan mijn adres gedaan! Geen enkele ontvangst bij den Rijkscommissaris is door mij bijgewoond, hoewel mij deze onthouding zeer kwalijk genomen is. En toch! Hoe diametraal kunnen ook in dit opzicht de meeningen tegenover elkaar staan! Toen ik eens met een Nederlandsche autoriteit, die bekend stond als een fel principieel man, over deze houding sprak, stelde hij zich op het standpunt, dat hij uitnoodigingen van Deutsche zijde wel zou aanvaarden, wanneer hij daardoor voor zijn burgerij voordeel zou kunnen plukken.

Het spreekt vanzelf, dat bij een politiek, steunend op de overtuiging: Duitschland zal uiteindelijk den oorlog verliezen, de tijd een factor van overwegenden invloed moest zijn. Een algemeen geacht Nederlander heeft mij eens gezegd, toen het gesprek kwam op de op mij uitgeoefende critiek: „De tijd is een factor geweest in de door U gevolgde politiek; deze factor

is U uit de hand geslagen. Was deze factor U gunstig geweest, ware de oorlog in twee jaar afgeloopen, dan zou ieder Uw beleid als het juiste hebben geprezen." Inderdaad, de factor tijd was voor mij maatgevend; tijd winnen en rekken moeten, in dit licht gezien, als reële doeleinden worden beschouwd. Hoevele malen heb ik in burgemeesterskringen niet het woord aangehaald uit de Gijsbrecht: „De krijgsman wint genoeg, al wint hij niets dan tijd". Dien factor tijd had ik niet in de hand. En nu zullen er wel critici zijn, die spottend lachen over zoo veel naïviteit. Zij vergeten dan echter, dat niet alleen vrij algemeen de verwachtingen omtrent den tijdsduur van den oorlog gunstig waren, maar bovendien — en dat is veel belangrijker — dat die verwachtingen vanuit de Nederlandsche kringen in Londen, ook de Regeeringskringen, waarvan men toch mocht meenen, dat zij, dicht bij het vuur zittend, goed ingelicht waren, sterk gevoed werden en niet éénmaal, maar herhaaldelijk en niet alleen toen het eind naderde, maar reeds aan het begin van den oorlog. Tegen waanwijsheid in dezen, tegen critiek in het licht der „afterknowledge", waarschuwde reeds niemand minder dan Churchill in zijn „Worldcrisis". En ik haal mijn schouders op over — wat ik noem — helderziendheid ex post.

Zeker is, dat dit optimisme ten aanzien van den tijdsduur toch ook groote voordeelen gebracht heeft. Het hield niet alleen mijn eigen energie staande, maar het gaf mij ook de kracht, voor het bestuursapparaat, naar de woorden van Maurice Barrès, te zijn een professeur d'énergie. Hoe dikwijls heb ik den bestuursorganen niet moed ingesproken en hen aangemaand, aan de touwen te blijven, daar de haven in het zicht kwam!

Door verschillende factoren werd in den loop van den tijd de positie, die ik innam, onmiskenbaar verstevigd. Vooreerst verwierf ik het vertrouwen van de Nederlandsche bestuursorganen. Velen kenden mij wel, maar men wist niet, wat men aan mij als bestuurder zou hebben. Dat vertrouwen heb ik verworven door letterlijk dag en nacht klaar te staan voor iederen burgemeester, die met moeilijkheden te kampen had. Mede ook door mijn tallooze reizen, die ik het geheele land door maakte. Bijna vanaf het eerste oogenblik van de bezetting ben ik deze reizen begonnen. Niet alleen moest de middelpunt-vliedende kracht, die zich in de oorlogsdagen, doordat de verbindingen verbroken waren, had doen gevoelen, weer plaats maken voor een middelpunt-zoekend beleid, maar bovendien moest ik mij inzetten, opdat in dezen zwaren tijd het bestuursapparaat als één blok zou standhouden en door één geest doortrokken zou worden, dien van zuiver nationaal gevoel. In de provinciën, waar een Commissaris van de goede richting fungeerde, was het regel, dat deze mij vergezelde. Dit contact had ontzaglijk

veel nut en herhaaldelijk kwam dan ook aandrang vanuit deze of gene streek, weer eens van gedachten te komen wisselen. De Deutsche autoriteiten zagen deze samensprekingen met leede en wantrouwende oogen, vooral de Beauftragten in de provinciën, en het heeft nog vaak heel wat moeite gekost, hen te overtuigen, dat deze reizen *conditio sine qua non* waren voor het verrichten van mijn taak. En dat ik mij niet ontzag, de nationale snaar bij die gelegenheden te laten trillen, zullen allen getuigen, die daarbij aanwezig waren. Herhaaldelijk ben ik gewaarschuwd, dat ik gevaarlijk ver ging en de Sicherheitsdienst het wantrouwend oog er op gevestigd hield.

Doordat de Deutsche autoriteiten ervoeren, dat het bestuursapparaat in groote trekken dezelfde beleidslijn volgde als ik, kon ik in den loop der jaren steeds meer zaken in beter spoor leiden. Als zoodanig was mijn positie in 1944 zeker veel sterker dan in de eerste jaren van de bezetting. Ik kon mij in 1944 een houding veroorloven, welke mij in 1941 den ambtelijken hals gekost zou hebben. Een bewijs temeer, hoezeer een oordeel krom wordt, indien geen acht geslagen wordt op het tijdstip, waarop de beoordeelde feiten zich hebben afgespeeld.

Bij het voeren van mijn politiek, het best te typeeren als een *calcul des combinaisons et des chances* had ik naar vier kanten te strijden.

Vooreerst tegen de maatregelen van de Deutsche bezettingsautoriteiten. Een dagelijks terugkeerende strijd, teneinde zoo veel mogelijk onheil van land en volk af te wenden. Ik weet het: het bestuursapparaat verloor daarbij elken dag terrein. Steeds weer werd het verder teruggedrongen. Wij stonden, zooals ik bij mijn burgemeesters-besprekingen vaak tot uitdrukking bracht, als een ketting, arm in arm, aaneengesloten, om de lawine, die ons bedreigde, tegen te houden en de verliezen tot zoo klein mogelijke proporties terug te brengen. Viel een schakel uit den ketting weg, dan was het „*serrez les rangs*”. Bitter was voor mij het steeds groeiend aantal benoemingen van leden der N.S.B. tot burgemeester door de Deutsche autoriteit. De archieven zijn daar om te bewijzen, hoe ik er tegen gestreden heb. Het mocht mij niet voeren tot de uiterste consequentie van aftreding. Tot het laatst toe bleef een kern van betrouwbare gelijkgezinden, die mij in mijn werk konden en wilden steunen en bovendien ik heb het reeds gezegd — de stoel van Binnenlandsche Zaken mocht in het landsbelang niet in N.S.B.-handen komen, dan wanneer alle touwen braken.

De strijd tegen de Deutsche autoriteiten was met de meeste kans op succes te voeren, indien men leerde, de kunst te verstaan, bij elke situatie te onderscheiden, hoe de kaarten op

tafel lagen. De calcul des combinaisons et des chances in zijn meest sprekenden vorm. Wie namelijk meenen mocht, dat het Führerprincipe meebracht, dat het Duitsche bestuur een eenheid vormde, als het ware een pyramide, waarin ieder lid bij elk probleem geen andere gedachte had dan de man aan den top, is wel een volkomen vreemdeling in de practische toepassing van dit principe. Ik kan mij moeilijk een regeer-stelsel denken, waar de onderlinge verdeeldheid grooter, de tegenstellingen meer voor het grijpen lagen. Bij een concreet vraagstuk nu de verschillende machthebbers te peilen en hen tegen elkaar uit te spelen, dat was de kunst. Die kunst heb ik gepoogd te beoefenen.

Meer en meer bleek mij, dat bij Dr. Wimmer practisch bijna nimmer iets te bereiken was; steeds meer traden zijn onbetrouwbaarheid en zijn zwakheid aan het licht. Practisch gevolg bleef bij zijn inschakeling steeds uit. In het bijzonder, wanneer het een aangelegenheid betrof, waarbij ook Rauter betrokken was — en dat was meestal het geval —, bleek zijn volslagen onmacht tegenover dezen. De eenige, die portuur tegenover Rauter was, was Schmidt, de Commissaris-Generaal zur besonderen Verwendung. Deze, uit de volksklassen opgekomen, zonder wetenschappelijke opleiding, maar van nature begiftigd met een helder verstand, kon den even ruwen als onbekwamen Rauter aan. Zoo kwam ik er toe, in veel gevallen mij te wenden tot Schmidt, waardoor ik heb kunnen bereiken, dat verschillende zaken in het goede of althans in beter spoor werden geleid, zaken, die in het andere kamp reeds schipbreuk geleden hadden.

Toen Schmidt inzag, dat de N.S.B. niet wortelde en ook nooit wortelen zou in het Nederlandsche volk, en dat zijn politiek, die op deze beweging gericht was, schipbreuk leed, wendde hij zich dan ook meer en meer van deze beweging af en koerste hij naar het standpunt der Nederlandsche autoriteit.

Ook in zuivere bestuursaangelegenheden, waarin alleen Dr. Wimmer bevoegd was, wist Schmidt vaak zich te doen gelden. Dit kwam mede, omdat Schmidt, geboren in Westphalen, de psyche van het Nederlandsche volk beter verstond dan de Oostenrijkers, Dr. Wimmer en Rauter. Daardoor had hij ook een opener oog voor de moeilijke positie van de burgemeesters van den ouden stijl. Schmidt heeft in vele hopeloos schijnende gevallen de reddingsplank toegestoken en gewetensconflicten van deze burgemeesters uit de wereld geholpen of verzacht.

Deze wijziging in de politiek van Schmidt was een doorn in het oog van Rauter en van Dr. Wimmer, die zeer gevoelig waren op het stuk van hun bevoegdheid. Buitengemeen gevaarlijk werd mijn positie daardoor in de stakingsdagen van Mei 1943.

Op Zaterdag 1 Mei bereikten mij uit Noord-Brabant berichten, dat den burgemeesters was opgedragen, de voorzitters en secretarissen van de boerenbonden te arresteeren in verband met de moeilijkheden, die zich hadden voorgedaan bij de melkleveranties, en deze arrestanten over te brengen naar het kamp in Vught. Op Zondag was de toestand in die provincie zoo dreigend, dat ik mij, daar bij Rauter en Dr. Wimmer niets te bereiken was, telefonisch met Schmidt in verbinding stelde. Schmidt zeide mij toe, de zaak terstond te zullen bespreken met den Rijkscommissaris. Op het eind van den middag werd mij telefonisch medegedeeld, dat, indien de burgemeesters zich persoonlijk zouden inzetten en dientengevolge de melkleveranties op Maandag weer normaal zouden zijn, geen repressaillemaatregelen — Rauter had reeds met fusilleering gedreigd — genomen zouden worden; ik werd gemachtigd, dit den burgemeesters mede te deelen. Dienzelfden Zondagavond vóór 7 uur verzond ik toen het zoogenaamd verlossende telegram aan alle burgemeesters in het geheele land.

Hoewel als gevolg van dit telegram op Maandag in Noord-Brabant de melklevering reeds veel verbeterde en de prognose gewettigd was, dat zij Dinsdag weer vrijwel normaal zou zijn, werd op het eind van dien Maandag van Duitsche zijde de opdracht aan de burgemeesters herhaald, de voorzitters en secretarissen van de betreffende vereenigingen in hechtenis te nemen. Ik trad ook toen nog in het krijt door den Commissaris der provincie op te dragen, te bevorderen, dat met de arrestaties gewacht zou worden, totdat ik den volgenden dag met Dr. Wimmer gesproken zou hebben.

Dinsdagochtend werd ik toen opgebeld door Rauter, die mij de heftigste verwijten maakte; ik had het bewuste telegram nooit mogen verzenden dan met toestemming van hem en Dr. Wimmer, die tijdens het standrecht alleen bevoegd waren. Toen ik hem mededeelde, dat ik het telegram had verzonden met machtiging van Schmidt, die zelf overleg had gepleegd met den Rijkscommissaris, kende zijn woede geen grenzen meer en het gebulder aan de telefoon was zoo ontzettend, dat ik den hoorn eenigszins van mijn oor afhield, om te voorkomen, dat mijn trommelvlies het zou begeven. Het trommelvuur eindigde met zeer ernstige bedreigingen onder verwijzing naar het standrecht, een „Heil Hitler” — wat mij anders steeds gespaard bleef — en het neersmijten van den hoorn op den haak. Later volgde nog een onderhoud met Dr. Wimmer, die, ook nu weer willoos werktuig in de hand van Rauter, mijn houding en ook het door de burgemeesters ingenomen standpunt veroordeelde. De Nederlanders, zeide hij, zijn zoo „phantastisch empfindlich”. Een lang relaas volgde, hoe ontzettend de behandeling was geweest in

Duitschland en Oostenrijk ten tijde van de bezetting na den eersten wereldoorlog; daarbij vergeleken werden de Nederlanders met de grootste welwillendheid door de Deutsche autoriteit behandeld. Het slot was een ernstige waarschuwing aan mijn adres, mijn koers te wijzigen.

Daarmede eindigde deze geschiedenis, die bij slot van rekening voor de burgemeesters toch nog in kalmer water is gekomen dan het zich liet aanzien; men heeft van de arrestaties door de burgemeesters afgezien.

Algemeen neemt men aan, dat Schmidt zijn van de N.S.B. afgewende politiek tenslotte met den dood heeft moeten bekopen.

Een zware handicap bij mijn strijd tegen de Deutsche autoriteiten was het reeds in het begin van de bezetting mij opgelegde verbod, mij met de weermacht rechtstreeks in verbinding te stellen. Daardoor werd mij de pas afgesneden, mijn standpunt te bevoegde plaatse kenbaar te maken ten aanzien van maatregelen, door de militaire autoriteiten genomen, terwijl het daardoor ook niet mogelijk was, bij de weermacht steun te krijgen tegen de terreur van de S.S.

Toch heb ik mij in later tijd, in weerwil van het verbod, onder bepaalde omstandigheden wel met de weermacht in verbinding gesteld. Zoo met verschillende gratie-verzoeken voor ter dood veroordeelden. Zoo ook, toen ik hoorde, dat in verschillende deelen van het land met andere boomen ook de vruchtboomen met het oog op een verwachte invasie zou worden gekapt. Zoo voorts bij het kappen van gedeelten van de bosschen van het Loo en van andere landgoederen. Zoo tenslotte toen in den zomer van 1944 de Middachter-allee bedreigd werd. In verschillende gevallen kon ik daarbij tegenover de weermacht een beroep doen, door voorbeelden gestaafd, op de menschelijker en maatschappelijker gevoelens van den grootsten veldheer van alle tijden, Napoleon.

Door mijn voortdurende protesten en bezwaren werd mijn verhouding tot de Deutsche autoriteiten steeds meer gespannen. In de Meidagen van 1943 culmineerde deze spanning en deed zich het naakte feit van een inlijving bij Duitschland in dreigenden vorm voor. Ik had mij met enkele zeer ernstige bezwaren tot den Rijkscommissaris gewend en op al deze punten geen enkele tegemoetkoming gevonden. Ik overwoog toen zeer ernstig mijn ontslag te nemen. Enkele dagen later ben ik op dit voornemen terug gekomen, om deze reden: van twee zijden, beiden nourri dans le sérail allemand, was ik gewaarschuwd. Mij werd gezegd: pas op. Gij hebt tot dusver Uw eigen spel gespeeld; speel nu niet in de kaart van een ander en dan nog van een persoonlijken vijand. Er is onder de hoogste Deutsche

autoriteiten een, die U van het tooneel wil doen verdwijnen. Hij wil U echter niet ontslaan, want, brengt dit beweging, onrust, mede in het bestuursapparaat, dan moet hij in Berlijn rekenschap afleggen, waarom hij U ontslagen heeft. Vraagt gij zelf ontslag, dan ligt de zaak anders; dan kan hij tot Berlijn zeggen: „De Secretaris-Generaal was ambtsmoede; hij zag zelf, dat het niet verder ging”. En, werd mij gezegd, houdt er rekening mede, dat de oplossing van de door Uw aftreden ontstane crisis kant en klaar ligt. Dan wordt de macht in Nederland gegeven aan een triumviraat: Rost van Tonningen, Rambonnet en Feldmeyer. Dit beteekende dus de S.S. aan het bewind met in het vaandel de aansluiting bij Duitschland. Dat zou de prijs zijn, waarvoor, naar de meening van de tegenstanders van mijn politiek, de eer gered zou kunnen worden. En wanneer dan een principieele tegenstander — wat mij overkomen is; en niet de eerste de beste — zich op het standpunt stelt: en wat dan nog, wanneer dat alles gebeurd zou zijn? Dan spreekt hij een taal, die ik niet versta; dan is het, alsof ik als bewoner van de planeet Aarde sta tegenover een inboorling van Mars. In het belang van het vaderland heb ik toen gemeend, in mijn ambt te moeten blijven, ook ten koste van een zelfoverwinning. Meer dan ooit gold onder die omstandigheden het parool van den leidraad van 1937: op mijn post blijven.

De tweede zijde, waartegen ik front te maken had, was de N.S.B. Deze zag in mij haar ergsten vijand. Een mij blijkbaar welgezinde hand heeft mij eens anoniem een afschrift doen toekomen van een briefje, door een N.S.B.-er gericht tot een hooggeplaatst functionaris van dezelfde richting. Wanneer, stond er in dit briefje, zal men nu eindelijk dezen Secretaris-Generaal ontslaan? hij is onze grootste saboteur!

Hoezeer ook bij de bezettings-autoriteiten de N.S.B. troef was, althans in den begintijd, heeft dit mij niet weerhouden, den burgemeesters van die richting, die uit den band sprongen en maatregelen namen, welke niet door den beugel konden, tot de orde te roepen. De grootste diehards van de N.S.B. als Pulles (Eindhoven), van Ravenswaay (Zaandam, Utrecht) en van Vloten (Delft) zijn zoo op het matje geweest en de verslagen van deze besprekingen zijn de blijvende getuigenis, dat het dan zwaar kon stormen. Dat dit, vooral in het begin, niet de goedkeuring kon wegdragen van de Deutsche autoriteiten, spreekt vanzelf en meermalen heeft Dr. Wimmer er mij op gewezen, dat ik voor de N.S.B.-functionarissen een te strenge meester was. Dit heeft mij niet belet, op den ingeslagen weg voort te gaan.

Met welke oogen de N.S.B. mij beschouwde, daarover leggen de verslagen van de vergaderingen der burgemeesters, leden der beweging, getuigenis af. Volgens het ver-

slag van de 5e bijeenkomst van den burgemeesterskring Noord-Brabant d.d. 15 October 1942 werd in die bijeenkomst het afschrift voorgelezen van een brief, door „kameraad” Müller, leider van de nationaal socialistische burgemeesters in Nederland, gericht aan den Commissaris-Generaal voor bestuur en justitie inzake „het geval-Frederiks”. De kringleider verzocht in dit verband hem op de hoogte te willen houden van elk conflict of wrijvingspunt tusschen de burgemeesters van den kring en mij. „Dit is een absolute noodzakelijkheid om aan den ongezonden toestand, welke voortspruit uit het aanblijven van Frederiks als Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken op de een of andere wijze zoo spoedig mogelijk een einde te maken.”

In de vergadering van de burgemeesters van denzelfden kring van 14 Januari 1943 was punt 1 der agenda: „Van alle geschillen, zoomede van elk contact van eenige politieke beteekening met den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken dient de Leider der Advies-Commissie op de hoogte te worden gebracht via den Kring-Burgemeester. In dringende gevallen rechtstreeks, met afschrift aan den Kring-Burgemeester.”

In de bijeenkomst van N.S.B.-burgemeesters op een Woensdag in de maand Juli 1944 — de datum is helaas niet ingevuld — werd mededeeling gedaan, dat een schrijven was binnengekomen, „waarin verzocht wordt een opgave van eventueele geschillen met den Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken, Mr. Frederiks. De kring-burgemeester wijst er op, dat als de N.S.B.-burgemeesters iets principieels doen, de Secretaris-Generaal er op zit als een bok op een haverkist.”

Van het begin tot het eind heb ik alle contact met de N.S.B. vermeden, hoezeer ook van Duitsche zijde er op werd aangedrongen. Dr. Wimmer heeft eens zelfs mij het inzicht trachten bij te brengen in de wenschelijkheid, dat ik in zijn woning een samenspreking met van Geelkerken zou hebben. Mussert heb ik maar eenmaal in mijn leven ontmoet; in 1932, toen ik hem in opdracht van Minister Ruys de Beerenbrouck ontvangen heb; van Geelkerken kende ik niet, zelfs niet van aanzien, noch Huygen, noch een der andere leidende figuren, tenzij deze tevens in ambtelijk verband stond.

Zoozeer ging mijn afwerende houding, dat, toen in December 1942 Mussert tot leider van het Nederlandsche volk was geproclameerd, ik den volgenden dag aan den Commissaris Generaal Schmidt de pertinente vraag stelde, wat de zin hiervan was en of er een ambtelijke verhouding tot de Nederlandsche autoriteiten mede bedoeld was. Mocht dit het geval zijn, dan zou ik op staanden voet mijn ontslag nemen. Het antwoord was volkomen

bevredigend; ik zou in mijn gestie alleen, als te voren, te maken hebben met de Duitsche autoriteiten. Een herhaling vond plaats in Februari 1943, toen de Secretarie van Staat der N.S.B. werd ingesteld. Op de mededeeling van den Commissaris Generaal Schmidt, dat de Nederlandsche autoriteiten geen enkele bemoeienis met dit N.S.B.-lichaam zouden hebben en dit alleen was ingesteld, om het contact van de bezettingsorganen met de N.S.B. te vergemakkelijken, antwoordde ik, dat ik, zooals hij wist, anders mij genoopt zou gezien hebben heen te gaan.

Mijn standpunt, dat tusschen de Nederlandsche bestuursorganen en de N.S.B. geen gezagsverhouding bestond, heeft ook geleid tot mijn verbod aan den Directeur Generaal der P.T.T., op den 50sten verjaardag van Mussert vlagvertoon te houden op het hoofdgebouw der P.T.T. Ik heb den betreffenden hoofdambtenaar van het hoofdbestuur de opdracht gegeven, te weigeren aan een bevel in dezen van den Directeur Generaal te gehoorzamen, en hem medegedeeld, dat, wat er ook gebeuren zou, ik hem zou dekken. Toen de Directeur Generaal tegen het verbod in, toch de vlag heeft doen uithangen, heb ik hem bij mij ontboden en hem daar een formeele berisping gegeven. Hij heeft mij toen beloofd, in de toekomst in gevallen als deze niet meer de vlag te zullen uitsteken dan met mijn toestemming.

Toch is van Duitsche zijde eens gepoogd, een contact tusschen mij en de N.S.B. te leggen, dat een principieele erkenning van een officieele plaats van de N.S.B. zou inhouden. Onder dagteekening van 13 April 1943 ontving ik een brief van den Commissaris Generaal Dr. Wimmer, waarin mij medegedeeld werd, dat de Rijkscommissaris had besloten, dat „alle übrigen schwebenden Besoldungsfragen" voorbereid zouden worden in een kleine commissie, waarin zitting zouden hebben een vertegenwoordiger van het Departement van Financiën, een van het Departement van Binnenlandsche Zaken en een van het staatspolitieke Secretariaat van de N.S.B., benevens burgemeester Müller uit Rotterdam. Op 28-29 April antwoordde ik hierop „zu meinem Bedauern muss ich Ihnen mitteilen, dass eine in dieser Weise zusammengesetzte Kommission für mich inakzeptabel sein würde. Gemäss dem Erlass des Reichskommissars vom 30. Januar d. J. wird der Einklang zwischen der deutschen Verwaltung und den Aufgaben der N.S.B. der Nederlanden durch das staatspolitische Sekretariat der N.S.B. versichert. Wenn daneben das staatspolitische Sekretariat das Recht haben würde mit den Niederländischen Regierungsstellen in Verbindung zu treten, würden letztere in eine Entwicklungslinie geraten, die meinem politischen Gedanken zuwiderlaufen würde.

In einer Kommission, die auf diese Weise zusammengesetzt

ist, würde sich das Ministerium des Innern unter keiner Bedingung beteiligen können".

Het resultaat was, dat van het denkbeeld werd afgezien.

Zoo heeft de burgemeester van Rotterdam, Müller, aangewezen als leider van de N.S.B.-burgemeesters, mondeling getracht, mij te winnen voor het denkbeeld, dat ik zijn intermediair zou aanvaarden in mijn verhouding tot zijn ambtgenooten uit de beweging. Als een hunner terechtgewezen moest worden, zou ik daarvoor hem in den arm nemen. Ik heb dit natuurlijk afgewezen.

Daardoor nog niet wijzer geworden, heeft hij, intusschen door Mussert benoemd tot gemachtigde voor Binnenlandsche Zaken, als zoodanig op 23 Augustus 1944 mij een brief geschreven betreffende gemeentelijke begrootingsaangelegenheden, niet alleen voor Rotterdam, maar ook voor andere gemeenten. Ik heb daarop den 29sten Augustus geantwoord als volgt:

„In Uw nevenvermeld schrijven legt U mij een gemeentelijke begrootingsaangelegenheid voor in Uw kwaliteit van „Gemachtigde voor Binnenlandsche Zaken". Het is U bekend, dat ik mij op het standpunt stel, dat tusschen de Nederlandsche bestuursorganen en de organen van de N.S.B. geen ambtelijk of semi-ambtelijk contact kan bestaan. Indien U er mitsdien prijs op stelt, dat ik inzake de onderhavige aangelegenheid met U van gedachten wissel, zult U zich tot mij dienen te wenden in Uw kwaliteit van Burgemeester der gemeente Rotterdam en dan natuurlijk alleen met het oog op de belangen Uwer gemeente.

Uw nevenvermeld schrijven wordt door mij geseponneerd."

In dezen zelfden geest van niet-erkenning van de N.S.B. in ons staatsbestel sprak ik met mijn ambtgenooten, wanneer daartoe aanleiding bestond. Zoo, toen Mussert een bezoek zou brengen aan de mijnen in Limburg. Mijn hooggeschatte ambtgenoot van Waterstaat wilde zich aan mij toetsen over de daarbij aan te nemen houding. Wij waren het eens: volkomen negeeren van dit bezoek.

Ook den burgemeesters bond ik voortdurend op het hart, deze afwerende houding streng te handhaven. Er mocht niet het geringste contact zijn met eenigen functionaris der N.S.B. Gaf men, zoo scherpte ik hun voortdurend in, aan de N.S.B. in dit opzicht een pink, dan nam zij onweerstaanbaar 't gansche lichaam.

Ik herinner mij zoo, dat in een bepaald gedeelte van het land de gemachtigde van Mussert voor de betreffende provincie de burgemeesters had uitgenoodigd tot een bespreking over gemeentelijke samenvoegingen en grenswijzigingen. Ik heb, toen ik hoorde, dat een hunner aan de uitnoodiging gevolg gegeven had en anderen een bericht van verhindering gezonden hadden, hen er op gewezen, dat deze houding niet fier was. Als men al

eenigen weerklank gaf, was alleen deze toelaatbaar, dat geschreven werd, dat aan de uitnoodiging geen gevolg kon worden gegeven, daar geen enkele ambtelijke verhouding bestond en ook niet kon bestaan tusschen de Nederlandsche burgemeesters en instanties van de N.S.B. Ik heb hun de toestemming gegeven, zich bij eventueele moeilijkheden ter zake op mij te beroepen.

Zoo is het ook voorgekomen, dat commissarissen, leden van de N.S.B., een burgemeester een wenk gaven, bij benoemingen van bijvoorbeeld wethouders, tevoren overleg te plegen met den kringleider der N.S.B. Toen eenigen daaraan gevolg gegeven hadden, heb ik hun gezegd, dat dit volkomen ontoelaatbaar was, en hun verboden, in het vervolg zulk een contact te leggen.

Scherper konden de gevoelens, die in de N.S.B. te mijwaart heerschten, wel niet aan het licht treden dan voor den vermoedelijk tegen mijn leven, maar zeker tegen mijn vrijheid gericht aanslag van Zondag 3 September 1944. Aan dezen aanslag is geen ruchtbaarheid gegeven, omdat het doel gemist is.

Het geheele bestuursapparaat kende mijn principieel afwijzende houding tegenover de N.S.B. en ik ben overtuigd, dat daardoor der N.S.B. de pas is afgesneden. Haar werd de wind uit de zeilen genomen.

Een derde zijde, die mij moeilijkheden baarde, en zeker niet de minste, was de radio uit Londen. Men kende daar den toestand hier te lande niet uit eigen aanschouwing en toch gaf men wenken en aanwijzingen, sprak men een oordeel uit en uitte men zelfs bedreigingen tegenover een bevolking, die jarenlang onder een bezetting, en welk een bezetting, zuchtte, en dit alles, terwijl men geen middelen had, om daadwerkelijk te steunen. Het deed mij denken aan een Minister van Oorlog, die vanaf zijn departementale schrijftafel een veldslag wil dirigeren, die op een paar honderd K. M. afstand geleverd wordt. Zij, die daar in de radio spraken, konden en moesten zich toch realiseeren, dat die uitzendingen niet allen gehoord werden door de Nederlanders, maar ook door de bezettingsautoriteiten, die daarop met hun maatregelen reageerden.

Mij brachten die radio-uitzendingen weer in de noodzakelijkheid, alle krachten in te spannen, om te pogen die tegenmaatregelen van de duitsche autoriteiten zooveel mogelijk te voorkomen, althans te verzachten en tijd te winnen.

In hetzelfde vlak lag in dit opzicht de illegale pers. Deze heeft ongetwijfeld goed werk gedaan, werk, dat in het belang van het vaderland hoog te waardeeren is, maar het is te betreuren, dat haar werking gevaarlijk was, voor zoover zij zoo openlijk aanzette tot sabotage. Gesaboteerd kan worden met geweld of

met voorzichtig beleid. De eerste weg heeft slechts een enkele maal blijvende uitwerking; de tweede werkt meestal veel sterker door. Geen van beide vormen verdraagt echter publiciteit en dit nu heeft de illegale pers niet voldoende in het oog gehouden. Zij kon en moest begrijpen, dat haar blaadjes op de tafels van de Duitsche autoriteiten zouden belanden en dat deze natuurlijk bijtijds hun tegenmaatregelen zouden nemen. Zoo is mij een geval bekend, — het betrof de tweede distributiestamkaarten-beschikking — dat ook weer openlijk tot sabotage werd aanzet. Rauter liep, toen hij er kennis van genomen had, als een brieschende leeuw in zijn kamer rond; hij zou den Nederlanders wel eens leeren te saboteeren. Voor mij was weer de gevaarlijke taak weggelegd, de tegenmaatregelen van den gewaarschuwden vijand te saboteeren.

Gestreeld door het gevoel van onfeilbaarheid van eigen oordeel, gesloten voor de mogelijkheid, dat ook andere wegen kunnen leiden naar het beoogde doel, heeft de illegale pers, hoewel niet beschikkend over de meest essentiele factoren voor het vestigen van een oordeel, haar anathema uitgesproken over het bestuursapparaat in het algemeen en over mij als hoofd van dat apparaat in het bijzonder. Zij heeft ontleed, zonder vaak zelfs zich de moeite te getroosten, kennis te nemen van de feiten, die voor ieder voor het grijpen lagen, gedreven door de zucht tot kritiek tot het uiterste. Terwijl alleen vaste wil en eendracht kon leiden naar het doel, heeft zij door onzekerheid te brengen en te voeden, door het vertrouwen te schokken in de leiding, de kracht om weerstand te bieden verzwakt. Welk een andere houding was die van den Comte de Chambord, den Bourbonschen koningspretendent, die, hoe funest hij ook de regeering van Napoleon III oordeelde, in 1870 zijn bedienden bijeen riep en hun gelastte dienst te nemen in het keizerlijke leger. Het was Frankrijk, dat in gevaar was, en dan paste slechts één houding. Hier was het vaderland in den hoogsten nood. Van Hare Majesteit de Koningin was geen enkele aanwijzing gekomen, dat ik mijn post zou verlaten — een zoodanige aanwijzing zou door mij gevolgd zijn, wat ook de gevolgen zouden zijn geweest —; dan paste hier ook slechts één houding: mij te steunen of met mij te spreken, of de door mij gevolgde politieke lijn juist was, maar nooit mij in het openbaar aan te vallen. Wat mijzelf betreft, heb ik dit naast mij neergelegd in het rustige gevoel, mijn plicht te doen tegenover mijn land; voorzoover het ertoe leidde, dat ook mijn gezin erin betrokken werd — en dat is geschied — heb ik het ernstig betreurd als niet-Nederlandsch.

Thans wil ik overgaan tot de bespreking van enkele bijzondere onderwerpen, waarbij het door mij gevoerde beleid in meerdere of mindere mate betrokken geweest is, en waarbij ook een of meer der vier zijden, waartegen ik te strijden had, in het spel was.

Hoofdstuk II

DE ARBEIDSINZET

Alsof het nog niet genoeg ware, vurige kolen op mijn hoofd te stapelen met betrekking tot verschillende onderwerpen, behorende tot den werkkring van het door mij beheerde Departement, men strekte deze belangstelling ook uit tot gesties, die buiten den kring van mijn bevoegdheid lagen en waaraan ik zoo onschuldig was als een kind.

Zoo de arbeidsinzet in Duitschland, die als zoodanig behoorde tot den werkkring van het Departement van Sociale Zaken. Indien men slechts een oogenblik de moeite genomen had, zijn licht bij mij op te steken, dan zou men terstond gehoord hebben, dat ik juist geweigerd heb, in eenigen vorm aan deze uitzending in haar algemeenheid, ook zelfs indirect, mede te werken en hoe het juist daarom over mijn hoofd gestormd heeft.

Indirect inderdaad liep ik een bijna onvermijdelijke kans er in betrokken te worden.

Immers, wilde men den arbeidsinzet op groote schaal doen plaats hebben, dan moesten de Deutsche autoriteiten, wilden zij den organischen weg bewandelen, wel hun toevlucht nemen tot de jaarklassen; en om de gegevens ten aanzien van deze jaarklassen te krijgen, moesten zij de inlichtingen krijgen uit de bevolkingsregisters. Zoo kwamen zij te land bij de burgemeesters en daardoor bij het Departement van Binnenlandsche Zaken.

Dit leidde in December 1942 en het begin van het jaar 1943 tot groote moeilijkheden en conflicten.

In December 1942 is rechtstreeks van Deutsche zijde aan het Hoofd van de Inspectie van de bevolkingsregisters opdracht gegeven, een regeling te treffen, met het doel de gewestelijke arbeidsbureaux in het bezit te stellen van de gegevens betreffende de mannelijke Nederlanders van de jaarklassen 1918—1922; bij circulaire is toen deze zaak door het Hoofd der Inspectie opgedragen aan de burgemeesters. Toen deze opdracht te mijner kennis kwam, heb ik daartegen bij de Deutsche autoriteiten geprotesteerd en medegedeeld, dat ik aan de circulaire in geen enkelen vorm medewerking verleen zou. Ik wees er op, dat men er niet aan behoefde te twijfelen, of de circulaire zou groote onrust in het land veroorzaken, daar zij de burgemeesters in een zwaar gewetensconflict bracht. Immers juist toen liep

het gerucht, dat de studenten in Duitschland te werk gesteld zouden worden, terwijl Mussert in eenige toespraken had gezinspeeld op een militaire deelneming van Nederland aan den oorlog. Mijn zorg bleek juist, want de telephoon ratelde en het regende telegrammen van burgemeesters, die in de opdracht een verplichting zagen te ronselen voor de weermacht. Onder den indruk van deze deining is een tweede circulaire uitgegaan, die evenmin mijn Departement gepasseerd heeft. Daarin stond dat, ten einde den burgemeesters gewetensconflict te besparen, het verzamelen van de gegevens zou dienen te geschieden door de ambtenaren van het gewestelijk arbeidsbureau. De gemeente-ambtenaren zouden in dien gedachtengang passief blijven en zich bepalen tot het uitoefenen van toezicht, enkel en alleen opdat het bevolkingsregister niet in het ongereede geraken zou. De leidende gedachtengang was, dat de gegevens van het bevolkingsregister openbaar zijn en te allen tijde moeten kunnen worden geraadpleegd. De beroering nam door deze circulaire eer toe dan af. Zelfs een passieve medewerking van den burgemeester zou niet meer aanvaard kunnen worden. Onder die omstandigheden heb ik ingegepen: ik heb de geheele aangelegenheid stopgezet door den 5den Januari een telegram aan de burgemeesters te zenden van den volgende inhoud:

„Aan circulaire van het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters van 23 September 1942 inzake opgave mannelijke inwoners der jaarklassen 1918—1922 aan gewestelijke arbeidsbureaux, aangevuld bij circulaire van 31 December 1942 ware tot nader order geen uitvoering te geven.”

Den volgende dag gaf ik schriftelijk van mijn telegram kennis aan de Commissarissen Generaal Dr. Wimmer en Schmidt.

Zij, die met de Deutsche autoriteiten in den bezettingstijd in contact gekomen zijn, zullen het met mij eens wezen, dat het zeer gevaarlijk was, zonder dezer medeweten en te voren verkregen instemming, een stap te doen als de mijne van den 5den Januari. Het gevolg was, dat nu van duitsche zijde een storm opstak. De eerste reactie van den Duitschen Referent op mijn departement, Dr. Stüler, was: „Daar bent u wat moois begonnen; daar zult u plezier van beleven!”

Den zevenden Januari had ik terzake een onderhoud met den Commissaris Generaal Schmidt, die begon te zeggen, dat aan Deutsche zijde de golven hoog opgestuwd waren; ik van mijn kant wees er op, dat de gemoederen aan Nederlandsche zijde zoo warm gelooopen waren, dat alleen onmiddellijk ingrijpen mijnerzijds onheil had kunnen voorkomen. De Commissaris Generaal erkende, dat bepaalde Deutsche instanties voedsel had-

den gegeven aan de vrees, dat militaire dienst het doel was; het was hem bekend, dat b.v. in Keulen een groot aantal Nederlanders opruimings-werkzaamheden hadden moeten verrichten in uniform. Zoo moest wel de indruk gevestigd worden, dat militaire dienst het motief was. Hij kon echter met de hand op het hart verzekeren, dat geen militair doel voorzat; de Führer had hem verzekerd, dat, **althans vóór het jaar 1943**, vreemdelingen niet tot krijgsdienst verplicht zouden worden. Voor wat daarna geschieden zou, kon hij geen toezegging doen, daar de toekomst nog te onzeker was. Hem was het ook niet naar den zin, dat bepaalde jaarklassen voor tewerkstelling zouden worden aangewezen. Er was echter geen andere weg om tot het gevorderde aantal werkkachten te komen en zoo moest men wel een beroep doen op de burgemeesters, die immers alleen in staat waren de terzake noodige gegevens te verschaffen; de gewestelijke arbeidsbureaux, tot wier taak deze aangelegenheid eigenlijk behoorde, beschikten niet over deze gegevens. Volgens hem was de eenig mogelijke oplossing om uit de impasse te komen deze, dat ik als Secretaris-Generaal aan de Commissarissen der Provinciën en aan de burgemeesters de mededeeling zou doen, dat de Commissaris Generaal de garantie van het niet-militaire doel gaf, en hun de bedoeling, aan het opvragen der gegevens ten grondslag liggend, duidelijk zou maken. Ik merkte daartegen op, dat met deze methode het beoogde doel niet meer bereikt zou kunnen worden; niemand zou dit van mij willen aannemen; ikzelf zou alle vertrouwen bij het burgemeesterscorps inboeten. Wilde men het bestuursapparaat niet volkomen vernielen, dan moesten de burgemeesters zoowel actief als passief uitgeschakeld worden.

De Commissaris Generaal antwoordde daarop, dat hij geen anderen weg zag, omdat de gewestelijke arbeidsbureaux niet alleen niet over de noodige gegevens beschikten, maar bovendien niet genoeg geschoold personeel hadden, om de gegevens te verwerken. Boos geworden dreigde hij een weg te zullen inslaan, die onfeilbaar naar het beoogde doel zou leiden. De burgemeesters waren volgens hem bang, dat zij, als zij deze gegevens verschaften, later doodgeschoten zouden worden. Welnu, dan moest volgens hem de Rijkscommissaris een verordening uitvaardigen, waarbij ieder, die de gegevens niet verschaft, met den dood zou worden gestraft. Ik protesteerde heftig tegen een zoodanige terreur-methode, die toch niet het beoogde effect zou hebben.

Dr. Stüler heeft toen de suggestie gedaan, de opdracht te geven aan de Rijksinspectie, die immers toch over alle gegevens beschikte. Deze had reeds sedert begin December een opdracht van Duitsche zijde; men behoefde deze opdracht slechts in dien

zin te wijzigen, dat het verstrekken rechtstreeks door de Inspectie zou dienen te geschieden. Ik teekende ook tegen deze opdracht protest aan; van mij was een opdracht, als hier bedoeld, onder geen beding te verwachten. Ik deelde de bezwaren van de burgemeesters met betrekking tot het plaatselijk bevolkingsregister; van mij kon dus niet verwacht worden, dat ik ten aanzien van het centraal register zelf wel onder het juk zou doorgaan. De Commissaris Generaal aanvaardde daarop het denkbeeld van Dr. Stüler, dat de waarnemend Secretaris-Generaal van Sociale Zaken, tot wiens bemoeiingen de uitzending van Nederlanders naar Duitschland behoorde, zou worden ingeschakeld; hem zou worden opgedragen, een uitvoeringsvoorschrift uit te vaardigen, steunend op de Verordening 42/1941, waarbij aan de Inspectie voor de Bevolkingsregisters de verplichting werd opgelegd, de gegevens te verschaffen, welke met het oog op de uitvoering van vorengenoemde verordening door de gewestelijke arbeidsbureaux of een door den Rijkscommissaris aangewezen instantie werden gevorderd. Zoo zou de opdracht toch van Nederlandsche zijde komen. Deze oplossing aanvaardde Schmidt. De burgemeesters zouden bij het opvragen van jaargangen geheel uitgeschakeld zijn; slechts incidenteel zou hun een inlichting terzake gevraagd kunnen worden.

Als sequeel van deze kwestie werd mij uit naam van den Rijkscommissaris overlegging gevraagd van de namen van de burgemeesters, die tegenover mij of tegenover den Commissaris der betreffende provincie met ontslag gedreigd hadden. Ik heb dit pertiment geweigerd, omdat het een schending van vertrouwen zou beteekenen. Bovendien, indien direct of indirect maatregelen tegen deze burgemeesters genomen werden, zou ik, waar ik het standpunt van de burgemeesters persoonlijk deelde, niet in functie kunnen blijven. Men heeft toen van dezen eisch afstand gedaan.

De inschakeling van de Rijksinspectie was een nood-oplossing met alle gebreken van dien. In verschillende opzichten liet het Centraal Bevolkingsregister te wenschen over; de gegevens waren niet volledig of niet voldoende bijgewerkt, zoodat al spoedig bleek, dat men de aanvulling van de gemeentelijke bevolkingsregisters niet kon missen.

Van duitsche zijde werd toen gezocht naar een oplossing, waarbij eenerzijds de bevolkingsregisters ter volledige beschikking zouden staan van de Deutsche autoriteiten, en anderzijds de burgemeesters bevrijd zouden blijven van het gewetensconflict, hetwelk het verstrekken van gegevens voor den arbeidsinzet en voor andere politieke doeleinden hun stelde. Dit zou kunnen gebeuren, door de burgemeesters los te maken

van het bevolkingsregister en deze registers, welke door de Deutsche autoriteiten werden beschouwd als een soort telefoonboek, dat een ieder te allen tijde moet kunnen inzien en raadplegen, onder de rechtstreeksche aanwijzings-bevoegdheid van de Rijksinspectie te stellen. Men drong er daarom bij mij op aan, dat ik eigener beweging een regeling zou treffen, waarbij het plaatselijk bevolkingsregister van de secretarie afgescheiden werd.

Uit den aard der zaak heb ik dit geweigerd; ik zou rechtstreeks hebben medegewerkt aan den arbeidsinzet, wat ik zoowel voor mijzelf als voor de burgemeesters onaannemelijk achtte. Men zou de gegevens uit de bevolkingsregisters verkrijgen, zonder dat de burgemeester in staat zou zijn, den noodigen invloed uit te oefenen, om te verhinderen, dat van deze gegevens zonder meer ten behoeve van den arbeidsinzet gebruik gemaakt werd. Zoozeer verklaarde ik mij gekant tegen een oplossing, als hier voorgesteld, dat, wanneer ik een opdracht van Deutsche zijde zou krijgen, ik mij daartegen zou moeten verzetten. Het zou ondragelijk zijn, dat, terwijl ik tweemaal de portefeuille-quaestie had gesteld ten aanzien van het verschaffen van algemeene gegevens uit de bevolkingsregisters door de burgemeesters, ik thans zou medewerken aan een afscheiding van het bevolkingsregister en daardoor den weg zou openen voor het verkrijgen op onbeperkte schaal van gegevens uit die registers voor den arbeidsinzet.

Herhaaldelijk is sedertdien door de gewestelijke arbeidsbureaux aan de burgemeesters verzocht, uit hun bevolkingsregister de gegevens te verstrekken, betrekking hebbend op de in hun gemeente ingeschreven ingezetenen van bepaalde leeftijden. Tegen deze incidenteele verzoeken heb ik mij even sterk verzet als tegen den algemeenen eisch en de burgemeesters, die zich met bezwaren tot mij wendden, gemachtigd, zich te beroepen op de beslissing van den Commissaris Generaal Schmidt, dat niet anorganisch algemeene gegevens uit de bevolkingsregisters zouden mogen worden opgevraagd. Tevens vestigde ik herhaaldelijk de aandacht van het bevoegd gezag op de anorganische praktijken der gewestelijke arbeidsbureaux. Zoo deelde ik den wvd. Secretaris-Generaal van het Departement van Sociale Zaken bij brief van 18 September mede, dat ik tegen dezen gang van zaken — het betrof in casu het opvragen van gegevens, betrekking hebbende op vrouwen van 18—35 jaar in eenige gemeenten in Limburg en Zeeland (kringen Gennep en Aardenburg) — groote bezwaren had. Ik schreef o.a. als volgt:

„Het is van het grootste belang de sfeer rondom de bevolkingsregisters, waaraan den laatsten tijd zware eischen zijn ge-

steld, tot rust te laten komen. Het opvragen van dergelijke algemeene gegevens wekt onder de bevolking groote ongerustheid. De gevolgen zijn dan ook niet uitgebleven; op de bevolkingsregisters zijn tal van aanslagen gepleegd, tot schade van het goed functioneeren van de bevolkingsboekhouding. Ik moge U met klem verzoeken aan deze aangelegenheid de noodige aandacht te wijden en te bevorderen, dat dergelijke incidenteele verzoeken in het vervolg achterwege blijven".

Toch duurde het tot Mei 1944 voor het mij gelukte, zwart op wit de mededeeling van den Commissaris Generaal van bestuur en justitie te krijgen, dat algemeene opgaven, bepaaldelijk inzake jaarklassen, niet van de burgemeesters mogen worden gevraagd. Het was alleen geoorloofd incidenteel concrete gegevens inzake een of meer personen op te vragen.

Veel sterker dan bij den arbeidsinzet in het algemeen was ik betrokken bij den arbeidsinzet van het gemeentelijk en provinciaal personeel.

Ik zou de reactie van Thorbecke wel eens hebben willen zien, indien men hem had medegedeeld, dat van 1942 tot 1944 de arbeidsinzet van het personeel der gemeenten en provinciën behoorde tot de belangrijkste bemoeiingen van het indertijd door hem beheerde Departement. Hij zou zijn ooren niet geloofd hebben, nog daargelaten, dat hem — gelukkig sterveling — het woord arbeidsinzet een volkomen onbekende klank zou geweest zijn. Helaas wekt dit woord voor den tegenwoordigen Nederlander onmiddellijk concrete voorstellingen op van min aangenamen aard. Terstond denkt men aan onhebbelijke ambtenaren van gewestelijke arbeidsbureaux, brute Fachberater, gevaarlijke jaarklassen, onderduiken enz.

Wat had nu het Departement van Binnenlandsche Zaken zelfs met dit gedeelte van den arbeidsinzet te maken? Onthouding zou ongetwijfeld een goede beurt beteekend hebben, maar ten koste van het provinciaal en het gemeentelijk personeel; zou ik daarmee mijn land gediend hebben? De positie van hoeder van de belangen van de provincies en de gemeenten bracht mee, dat de Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken moest worden ingeschakeld, voorzover het ging om den inzet van het personeel dier lichamen. Zonder den remmenden invloed van zijn natuurlijken beschermer was dat personeel overgeleverd aan het bon vouloir der Duitsche autoriteiten en, wat nog erger was, van de N.S.B.-burgemeesters. Deze zouden — de praktijk heeft het in veel gevallen bewezen — er naar gestreefd hebben, het contingent zoo hoog mogelijk op te voeren. Een treffend voorbeeld daarvan heeft zich voorgedaan bij een bespreking op mijn Departement. De vertegenwoordiger

van een der grootste gemeenten van ons land heeft het toen durven bestaan, in bijzijn van Duitsche autoriteiten, het standpunt in te nemen, dat men veel stringenter te werk moest gaan, want dat te weinig overheidspersoneel voor den arbeidsinzet naar Duitschland werd gezonden. Dit werd verdedigd door iemand, wiens wieg op Nederlandschen bodem gestaan heeft! De arbeidsinzet in de gemeente, die deze man vertegenwoordigde, is trouwens één groote lijdensgeschiedenis geweest; rechts en links werden zeer verdienstelijke mannen voor arbeid in Duitschland aangewezen en de geëischte 20 pCt. werd bereikt. Een bewijs te meer, hoe het een gemeente onder N.S.B.-bestuur kon vergaan!

Om hier mijn invloed te kunnen uitoefenen, was het noodig, „la main dans la pâte" te hebben, ook al was deze pâte buiten kijf principieel onaanvaardbaar. Het was niet mogelijk, zich ter zijde te houden en toch een belangrijk woord mede te spreken. Slechts met het wapen van het oppertoezichthoudend orgaan in de hand was er een kans, de lawine tegen te houden.

Afremmen, tijd winnen, het telkens weer over een anderen boeg gooien, ziedaar de voornaamste kenmerken van de op dit terrein gevoerde politiek. En dat deze, althans indien men rekening houdt met hetgeen redelijkerwijze bereikt kon worden, doeltreffend is geweest, zal bezwaarlijk ontkend kunnen worden. Lang heb ik het percentage tusschen 3 en 4 kunnen houden, maar de factor tijd was ook hier tegen mij.

Toch was na bijna twee jaar van voortdurende Duitsche propaganda en onophoudelijken druk, in den zomer van 1944 over de geheele linie genomen de 10 pCt. nog lang niet bereikt, en waren de gemeenten beneden 5000 zielen nog geheel intact gebleven. Dit laatste stamde nog uit de erfenis der concessies, moeitevol verworven bij den Commissaris-Generaal Schmidt, die indertijd op mijn aandringen bepaalde, dat voor de hier bedoelde gemeenten de bekende lijst met namen niet behoefde te worden ingeleverd; deze maatregel beteekende practisch, dat die gemeenten geen personeel behoeften af te staan, een winst, die ook na Schmidt's overlijden, ondanks alle bedreigingen, steeds weer gehandhaafd bleef. Na lang aandringen wist ik de Duitsche autoriteiten tevens zoo ver te krijgen, dat ook de gemeenten met minder dan 20 man personeel van het afgeven van ambtenaren verschoond zouden worden.

Doch ik loop op het relaas der lotgevallen vooruit, want vóór in 1944 eindelijk een betere wind begon te waaien, moest het Departement een tijdperk van zorgen door, zoo drukkend, dat bij het schrijven van dit relaas de beroemde woorden zich aan mij opdringen, die Aeneas eenmaal tot Dido sprak: „Infandum

regina jubes renovare dolorem". (Koningin, gij gelast de onuitsprekelijke smart weer op te wekken).

Op vrijwel geen gebied was het langs elkaar heen werken der verschillende Duitsche instanties frappanter dan hier: eenerzijds de Hauptabteilung für soziale Verwaltung, ressorteerende onder den Generalkommissar zur besonderen Verwendung, met onder zich de Fachberater, de gewestelijke arbeidsbureaux en het Rijksarbeidsbureau, anderzijds de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz met de Beauftragten in de provinciën, de Personalabteilung en de Referenten für innere Verwaltung. Gevolg: een voortdurende doorkruising en een desavoueren van instanties, die zich alleenheerscher waanden. Nauwelijks had een der bij deze zaak betrokkenen een maatregel getroffen, of een andere instantie meende hem te moeten aanvechten. Het was de Geest in Goethe's Faust: „In Lebensfluten, im Thatensturm wall' ich auf und ab, webe hin und her"! Nooit had men vasten grond onder de voeten of wist men, waaraan men zich te houden had; een beslissing van den Generalkommissar für Verwaltung und Justiz werd met het meeste plezier den volgende dag door den eersten den besten Fachwerber met voeten getreden en van een subordinatie van de directeuren der gewestelijke arbeidsbureaux aan het Rijksarbeidsbureau bleek slechts zelden. Vrijwel niemand kon meer wijs worden uit de zee van circulaires en het was alleen al een kunst op zichzelf, te weten, wat op een bepaald oogenblik van kracht was. Anderzijds is dat voor het provinciaal en gemeentelijk personeel een zegen geweest, daar men nu met het systeem „je prends mon bien où je le trouve" en door den een tegen den ander uit te spelen wonderen kon doen. Nu eens kon met succes de hulp worden ingeroepen van het Rijksarbeidsbureau, dan weer was het de Referent für innere Verwaltung, die op mijn verzoek den Fachberater een halt toeriep, een andere maal zocht ik het hooger op, hetzij bij Eftger van het Commissariaat Generaal zur besonderen Verwendung, hetzij bij Dr. Wimmer, of werden de Beauftragten in de provinciën voor mijn wagen gespannen. Er waren dagen, dat de telefoon niet stilstond, dat het klachten regende van burgemeesters, die voor onaanvaardbare eischen van den Fachberater stonden en de hulp van het Departement inriepen, om te bereiken, dat dezen een halt zou worden toegeroepen. Daartoe moest dan de tusschenkomst worden ingeroepen van den Referent für innere Verwaltung, waarbij het geval uiteraard scherp geanalyseerd en een nauwkeurig overzicht gegeven moest worden van de positie van het personeel in de betreffende gemeenten. En meerendeels was bij de behandeling periculum in mora, daar de belanghebbenden bij het uitblijven eener zeer spoedige beslissing de Nederlandsche

grens reeds zouden hebben overschreden. Een enerveerend werk voor het Departement, dat onder hoogen druk verricht moest worden en de volle arbeidskracht der ambtenaren in beslag nam.

Kan in het licht hiervan nu gezegd worden, dat ik mijn medewerking aan den arbeidsinzet heb gegeven? Met verontwaardiging bestrijd ik het; ik heb voortdurend tegengewerkt en gesaboteerd als misschien geen ander, maar... *moitié lion, moitié renard*. Als brievenbus heb ik voor de Duitsche autoriteiten een aantal circulaires over deze materie tot de provinciën en gemeenten gericht, — dit was onvermijdelijk, wilde ik de hand in de zaak houden — maar het hieraan klevend bezwaar werd geëcarteerd, aangezien door de talloze besprekingen, die ik met de burgemeesters in den lande voerde, ieder precies wist, hoe mijn opvattingen op dit stuk waren. Het ging er, vooral in het eerste stadium, om, tegenover de Duitsche autoriteiten den schijn te bewaren en niet een absoluut neen te doen hooren. Door quasi actief te zijn en mijn schijnbaren goeden wil te toonen werd voorkomen, dat een veel scherpere koers gevaren werd. Wie oog voor de realiteit had, kon er staat op maken, dat, hoe dan ook, een bepaald quantum van het overheidspersoneel voor arbeid in Duitschland zou moeten worden aangewezen. Mijn streven was, dit percentage zoo gering mogelijk te doen zijn. Had men meer begrip voor mijn buitengewoon moeilijke positie gehad, dan zou men ingezien hebben, dat ik soms tegen de Duitsche autoriteiten den indruk moest wekken, een bepaalden maatregel met mijn verantwoordelijkheid te dekken. Alleen langs dien weg was het mogelijk, bij de Duitsche autoriteiten in de daarvoor in aanmerking komende gevallen met de vuist op tafel te slaan en het been strak te houden.

Men neme zoo de eerste circulaire, die van 6 October 1942. Daarin werd den burgemeesters medegedeeld, dat naast de arbeiders uit het particuliere bedrijfsleven, thans ook voor plaatsing in Duitschland in aanmerking zouden komen mannelijke personen in contractueelen Rijksdienst. Wanneer daarin werd geschreven, dat „met ernst moet worden gestreefd zooveel mogelijk personeel voor deze plaatsing vrij te maken”, dan begreep iedere burgemeester, dat hier de Duitsche autoriteiten de auctor intellectualis waren, ook al kwam dit door een lapsus calami niet — als in latere circulaires — *expressis verbis* tot uitdrukking. Hoezeer ik overigens ook, of liever in het bijzonder op dit gebied tusschen twee oevers moest koersen, blijkt wel uit een feit, dat ik terzake van deze circulaire door de Duitsche autoriteiten wegens sabotage ter verantwoording geroepen ben. Men voelde zich in het Duitsche kamp pijnlijk getroffen door den aanhef: „Ik zie mij verplicht, U het volgende mede te dee-

len" als ook door de omstandigheid, dat ik mij beperkt had tot de arbeidscontractanten, terwijl het de bedoeling was geweest, ook de ambtenaren in den zin der Ambtenarenwet in de actie te betrekken. Een eerste voorbeeld van de gebrekkige organisatie, want ik had de circulaire, behalve den aanhef, à la lettre overgenomen van het mij door den waarnemend Secretaris Generaal van Sociale Zaken ter hand gesteld concept. Ik weerstond het onweer dan ook, maar moest een aanvullende circulaire uitzenden, om er op te wijzen, dat de kring van personen, die voor tewerkstelling in Duitschland in aanmerking zouden komen, was uitgebreid.

Overigens erkende deze circulaire van 15 October 1942 met zooveel woorden de bevoegdheid van de Secretarissen-Generaal van Binnenlandsche Zaken en van Sociale Zaken om „terzake van eventueele verschillen van meening, welke zich in de praktijk mochten voordoen met betrekking tot de vraag of door leden van het personeel, door hoevelen van hen en door welke personen aldus arbeid in Duitschland kan of moet worden aanvaard, in gemeen overleg te beslissen". Hier lag de basis voor het optreden van mijn Departement als „remmer". Reeds den 29sten October 1942 kwam men hierop echter in zooverre terug, dat de uiteindelijke beslissing in Duitse handen, n.l. in die van den Beauftragte des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, gelegd werd, die ter zake de Secretarissen-Generaal van Binnenlandsche Zaken en van Sociale Zaken zou moeten hooren.

Den Secretaris-Generaal van Sociale Zaken werd het recht van schorsing van de aanwijzing — in afwachting van de definitieve beslissing — toegekend, indien ik bezwaar zou hebben tegen de aanwijzing van een bepaalden persoon. Voor dit bezwaar lag een objectief criterium in de circulaire van 6 October 1942, volgens welke alleen bepaalde categorieën van personen, bij voorkeur ongehuwden, voor den arbeidsinzet in aanmerking kwamen. Wel kwam de circulaire van 29 October 1942 ook hierop terug door uit te spreken, dat in beginsel alle personen in openbaren dienst voor tewerkstelling in Duitschland in aanmerking zouden komen, doch de richtlijn om bij voorkeur jongere, ongehuwde personen aan te wijzen, bleef, terwijl tevens niet mochten worden aangewezen personen, voor welke een plaatsvervanger zou moeten worden aangesteld of wier werkzaamheden niet door een plaatsvervanger zouden kunnen worden verricht. Hield men zich niet aan de gestelde criteria, dan kon men bij mij schorsing van de aanwijzing vragen.

Hoewel de circulaire hiervan niet sprak, werd deze bevoegdheid in den eersten tijd aldus opgevat, dat niet alleen de burgemeester, maar ook het slachtoffer zelf bij mij beroep kon

instellen. Dit was bepaaldelijk van belang met het oog op de niet zelden voorkomende gevallen, waarin een N.S.B. burgemeester een hem onwelgevallig ambtenaar langs den weg van den arbeidsinzet trachtte weg te werken. Het betreft hier een van de moeilijkste onderdeelen van de bemoeiingen van het Departement, te moeilijker, omdat — zooals bleek — de restricties, vervat in de circulaire van 6 October 1942 reeds vóór het einde van die maand kwamen te vervallen en uitsluitend beslissend werd de al of niet onmisbaarheid. En wie kon dit beter beoordeelen — althans kon daartoe geacht worden beter in staat te zijn — dan de burgemeester zelf? Het Departement kon zich bezwaarlijk op den stoel van den burgemeester plaatsen door de onmisbaarheid te poneeren, indien de burgemeester zelf verklaarde, een bepaalden ambtenaar overbodig te achten. Met den burgemeester van Rotterdam heb ik op dit punt een zeer wrange briefwisseling gevoerd. Het ging hier meestal om zeer subjectieve factoren en het bewijs, dat de arbeidsinzet werd aangegrepen, om iemand weg te werken, ware een *probatio diabolica*. Bovendien moest met ingrijpen door het Departement zeer groote voorzichtigheid betracht worden, daar deze burgemeesters het om voor de hand liggende redenen den ambtenaren zeer kwalijk namen, indien hun bleek, dat zij, buiten hen om, zich gewend hadden tot het hoogste toezichthoudend orgaan. In de praktijk werd dezerzijds in legio gevallen een beroep gedaan op de schorsingsbevoegdheid van den Secretaris-Generaal van het Departement van Sociale Zaken. Een stroom van telegrammen van die strekking verliet dagelijks het Departement van Binnenlandsche Zaken. Geruimen tijd werd deze taktiek met succes toegepast: na schorsing bleef de zaak liggen, zonder dat een beslissing van de Deutsche autoriteiten werd uitgelokt.

Van Deutsche zijde is tenslotte aan deze sabotage een eind gemaakt.

Reeds aanstonds was de opzet der Deutsche autoriteiten, dat de burgemeesters zelf zouden nagaan, wie voor plaatsing in Duitschland in aanmerking zouden komen en daarvan mededeelig zouden doen aan de gewestelijke arbeidsbureaux. Het spreekt vanzelf, dat deze opzet voor de burgemeesters der oude richting onoverkomelijke moeilijkheden opleverde. Men kon toch bezwaarlijk verwachten, dat een „goede” burgemeester zijn eigen menschen aan de Deutsche autoriteiten zou uitleveren. Deze hebben zich van het begin af aan dan ook over het gebrek aan medewerking geërgerd en dit was aanleiding, dat zich reeds spoedig de praktijk ging vormen, dat de gewestelijke arbeidsbureaux en de Fachberater zelf nagingen, welke leden van het gemeentepersoneel gemist zouden kunnen worden. Hier dreigde natuurlijk een groot gevaar, want het lag voor de hand, dat met

ruwe hand zou worden ingegrepen door volkomen leeken op het gemeentelijk gebied, die bovendien slechts één doel hadden: zooveel mogelijk menschen te leveren. Verschillende burgemeesters hebben dan ook, om erger te voorkomen en den Duitschen autoriteiten den wind uit de zeilen te nemen, quasi meegedaan en een opgaaf verstrekt van personen, die naar hun meening gemist zouden kunnen worden. Het betrof dan echter vrijwel steeds menschen, die, hetzij om gezondheidsredenen, hetzij uit sociale motieven, de facto toch niet zouden kunnen worden aangewezen. Door echter op deze wijze in schijn mee te doen, hielden de hier bedoelde burgemeesters de touwen in handen en kwamen zij er veelal veel gemakkelijker af dan zij, die zich volledig afzijdig hielden. Ook hier werd de in het oog der illegalen goede beurt meerendeels ten koste van het gemeente-personeel gemaakt.

Het lag voor de hand, wilden de gewestelijke arbeidsbureaux en de Fachberater zich een duidelijk beeld vormen van de mogelijkheden, welke het gemeentelijk en het provinciaal apparaat op dit gebied boden, zij in het bezit dienden te zijn van een overzicht van de samenstelling van de verschillende diensttakken. Alleen dan was het hun mogelijk, zelf — in geval van gebrek aan medewerking van de zijde van den burgemeester of van den Commissaris der provincie — de noodige menschen aan te wijzen. Dezerzijds is uiteraard getracht, de Deutsche autoriteiten er van te doen afzien, overlegging van de voorgeschreven lijsten te vragen, doch het lag voor de hand, dat men hiertoe niet bereid was. Wel wist ik bij den Commissaris Generaal Schmidt te bereiken, dat, behalve de gemeenten beneden 5000 zielen, de z.g. Bara-gemeenten — de gemeenten, waarheen het Regeeringsapparaat was overgebracht, — van inlevering werden vrijgesteld. Tevens wist ik bij bespreking met den Referent für innere Verwaltung gedaan te krijgen, dat den burgemeesters de mogelijkheid geboden werd, op de lijst aan te geven, wie men in het geheel niet kon missen en wie men slechts zou kunnen ontberen, indien een plaatsvervanger zou worden aangesteld. Zoo hadden de burgemeesters het in de hand, de geheele lijst te voorzien van roode kruisen en op die wijze het geheele personeel te blokkeeren, hetgeen ook daarom van belang was, dat in de desbetreffende circulaire van 16 Januari de mogelijkheid, bij mij beroep in te stellen, en de schorsingsbevoegdheid gehandhaafd werden. Tal van burgemeesters hebben, mede naar aanleiding van de verschillende door mij in den lande gevoerde besprekingen, van deze mogelijkheid gebruik gemaakt.

Mij was uit den geheelen gang van zaken gebleken, dat hier onder de gegeven omstandigheden het maximaal bereikte resultaat verkregen was —; hoofdzaak was, dat de burgemeesters

niet meer zelf tot aanwijzing verplicht waren — en dat de burgemeesters daarom verstandig deden, ter zake van de inzending van de lijst niet de portefeuillekwestie te stellen.

In elk geval was tijd gewonnen, terwijl ik door het beroepsrecht de zaak in eigen hand hield. Het voortschrijden van den tijd bracht echter steeds ongunstiger wind. Werd aanvankelijk — in November 1942 — van Duitsche zijde nog gerekend, dat de burgemeesters pl.m. 5 pCt. van hun personeel zouden afstaan, reeds in de circulaire van 16 Januari werd, in opdracht van den Commissaris-Generaal voor Bijzondere Aangelegenheden medegedeeld, dat de gewestelijke arbeidsbureaux 10—20 pCt. van het geheele personeel voor tewerkstelling in aanmerking zouden moeten brengen, zij het, dat dit percentage als een maximum beschouwd werd.

In de circulaire van 17 April 1943, waarin weer een gedeeltelijk nieuwe richtlijn onder de aandacht der burgemeesters werd gebracht, werd er van uitgegaan, dat in elk geval 10 pCt. van het totale personeel (verminderd met het personeel van politie en brandweer, alsmede met de vaste kern van den luchtbeschermingsdienst) voor den arbeid in Duitschland moest worden aangewezen. Voor zoover dit voor de betreffende gemeente niet bereikt was, zou het gewestelijk arbeidsbureau met den burgemeester in overleg moeten treden omtrent het alsnog voor uitzending aan te wijzen personeel. Werd ter zake geen overeenstemming bereikt, dan zou de burgemeester binnen drie dagen bij mij bezwaar kunnen aantekenen. Tevens werd voor de aanwijzing van personeel van de distributiediensten een afzonderlijke regeling getroffen.

Van de mogelijkheid om bezwaren in te brengen is door de burgemeesters veelvuldig gebruik gemaakt. De bezwaren werden onder het oog gezien door een vertegenwoordiger van de Hauptabteilung für Soziale Verwaltung, een van Sociale Zaken en een van Binnenlandsche Zaken. Daarbij bleek het mogelijk, de eischen der gewestelijke arbeidsbureaux in tal van gevallen aanzienlijk in te perken, al wilde de Hauptabteilung in het algemeen aan het percentage van 10 à 20 pCt. vasthouden.

Van de zijde van mijn Departement werd sterk de nadruk gelegd op de noodzaak, slechts tot uitzending over te gaan, indien het gewestelijk arbeidsbureau **tevorens geschikte** plaatsvervangers beschikbaar gesteld had. Daar in verschillende gemeenten geen plaatsvervangers beschikbaar waren, werd zoo de uitzending aanmerkelijk vertraagd. Helaas bleek echter ook dit „rekmiddel” niet tegen den tand des tijds bestand. Op 19 Mei 1943 deelde de vertegenwoordiger van de Hauptabteilung für Soziale Verwaltung mede, dat niet meer mocht worden vastgehouden aan den hier bedoelden regel. Door de centrale Duit-

sche autoriteiten werd bepaald, dat 10 pCt. van het personeel moest worden afgestaan zonder dat plaatsvervangers beschikbaar werden gesteld. Men achtte verder-strekkende maatregelen noodzakelijk op grond van de onbevredigende resultaten, welke tot dusver bereikt waren.

Als dreigement werd toegevoegd, dat, als ook de nieuwe procedure niet meer effect zou hebben dan de tot dusver gevolgde regelingen, de Deutsche autoriteiten de zaak zelf in handen zouden nemen en den aanmeldingsplicht, bedoeld in de Verordening 41/1943, tot het geheele overheidspersoneel zouden uitbreiden, in welk geval van overleg geen sprake meer zou zijn. Inmiddels werd met betrekking tot het personeel, behorende tot de jaarklassen 1922-1924 deze laatste situatie in wezen reeds bereikt, daar de Rijkscommissaris in Juni 1943 besliste, dat in beginsel **alle** tot genoemde jaarklassen behorende personen zonder uitzondering naar Duitschland zouden moeten vertrekken. Op aandrang van mijn Departement werd echter de mogelijkheid geopend, om, als de uitzending van tot deze groep behorende personen voor de gemeenten onoverkomelijke moeilijkheden zou opleveren, het Departement vrijstelling zou kunnen bepleiten. In een aantal gevallen is van deze mogelijkheid inderdaad met goed gevolg gebruik gemaakt. Het betrof hier een succes, behaald in afwijking van hetgeen de nieuwe circulaire van 24 Juli 1943 ter kennis van de burgemeesters bracht. Daar werd namelijk ten aanzien van hen, die behoorden tot de jaarklassen 1922/1924, de mogelijkheid van vrijstelling geheel afgesneden, ook indien de belanghebbenden een „sleutelpositie” bekleedden. In deze circulaire werd namelijk weer een nieuwe koers ingeslagen. Men schakelde nu op de jongeren over en bepaalde in beginsel, dat alle mannelijke personen, behorende tot de jaarklassen 1924-1927 voor tewerkstelling in Duitschland zouden worden opgeroepen. Voor hen, die behoorden tot de jaarklassen 1921-1917 werd echter de mogelijkheid van vrijstelling geschapen, voor zoover zij sleutelposities vervulden. Mijn Departement moest de aanvragen om vrijstelling van de gemeenten en provinciën verzamelen en gemotiveerd aan de Deutsche autoriteiten voorleggen. Merkwaardig is, dat zich bij de uitvoering van deze circulaire vrijwel geen moeilijkheden voordeden, terwijl in het najaar het z.g. Z-Verfahren reeds in zoo kwaden reuk stond, dat dit in de industrie volledig schipbreuk leed. Voor de burgemeesters en de commissarissen der provincies, zoomede voor mij zelf, lag echter de zaak in zooverre anders, dat de gegevens omtrent de betreffende personen toch reeds bij de Deutsche autoriteiten — tengevolge van de aanmelding bekend waren. De indiening van een verzoek om vrijstelling kon de belanghebbenden er dus nimmer

op doen achteruitgaan; integendeel, het Departement kon hier veel goed werk doen. Maar met hand en tand heb ik mij er tegen verzet, dat men het Z-Verfahren ook voor het andere overheidspersoneel zou invoeren.

De uitvoering van deze circulaire baarde bergen papier en gaf handen vol werk, doch de resultaten stemden tot dankbaarheid, daar de tusschenkomst van het Departement in een zeer groot aantal gevallen, zelfs in die, welke, van Duitsch standpunt gezien, strikt genomen, niet voor het maken van een uitzondering in aanmerking kwamen, tot het verleenen van vrijstelling leidde.

Inmiddels voerde het voortschrijden van den tijd opnieuw tot het opschroeven der eischen. Den 20sten Augustus 1943 deelde de Hauptabteilung für Soziale Verwaltung aan den waarnemend Secretaris-Generaal van het Departement van Sociale Zaken mede, dat er in beginsel rekening mede moest worden gehouden, dat „alle Dienststellen des öffentlichen Dienstes gehalten sind 25 pCt. ihres Gesamtpersonals ab zu geben." Hoewel in de besprekingen, die mijn Departement en ik vrijwel dagelijks met de Deutsche ambtenaren over deze materie hielden, er dezerzijds steeds op gewezen werd, dat het zoo hoog opschroeven van het percentage voor tal van gemeenten tot funeste gevolgen zou leiden, bleef men in beginsel aan Deutsche zijde er aan vasthouden, dat in elk geval in doorsnee 20 pCt. zou moeten worden afgestaan. De Fachberater ontvingen van de Hauptabteilung ook de noodige instructies in deze richting. Steeds moeilijker werd het voor het Departement, aanwijzingen van personeel ongedaan te krijgen, doch met groote vasthoudendheid werd doorgezet; „tapez toujours".

Van Deutsche zijde meende men onze bezwaren tegen het niet beschikbaar zijn van vervangingskrachten te kunnen overvragen door het in het leven roepen van een „Hilfsdienst" van jonge advocaten, onderwijzers enz., die vrijwillig de burgemeesters, indien zij door gebrek aan personeel vastliepen, zouden assisteeren. Door mijn Departement was herhaaldelijk betoogd, dat dit hulpmiddel geen uitkomst zou kunnen bieden, doch, daar men hierop van Deutsche zijde steeds weer terugkwam en alle bezwaren tegen het aanwijzen van personeel hierop stuk sloegen, werd dezerzijds met de Departementen van Justitie en Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming nagegaan, hoe den Deutschen autoriteiten de mond zou kunnen worden gesnoerd. Mijn speculatie, dat de advocaten hiervoor niets zouden voelen, werd bewaarheid; bij een enquête, door Justitie ingesteld, bleek de animo nihil, zoodat men het denkbeeld varen liet.

Nieuwe gevaren dreigden echter. Men sprak van „vliegende commissies", die ter plaatse het gemeentelijk apparaat zouden

uitkammen, en overwoog terug te grijpen op oudere jaarklassen dan de lichtingen 1917/1924. In een op 13 October 1943 tusschen de ter zake bevoegde Deutsche instanties gehouden bespreking, waaraan mede een vertegenwoordiger van mijn Departement deelnam, werden de verschillende mogelijkheden opnieuw onder het oog gezien. De vertegenwoordiger van mijn Departement poneerde met zulk een klem, dat hij er bijna zelf door overtuigd werd, de stelling, dat de gemeenten tot dusver steeds het hoofd van jut geweest waren. Besloten werd, opnieuw een centrale enquête in te stellen, teneinde na te gaan, hoeveel man elke instantie in dienst had en hoeveel leden van het personeel voor den arbeidsinzet of als krijgsgevangene waren weggevoerd. Aldus werd opnieuw tijd gewonnen, terwijl het centraal opvragen der gegevens het voordeel bood, dat het Departement de vingers in de brei hield. Hoewel men op papier aan de 20 pCt. wilde vasthouden, zag men vrij algemeen in, dat men in de praktijk reeds tevreden mocht zijn, als de 10 pCt. zou worden bereikt. Aldus de voorgeschiedenis van de circulaire van 19 October 1943, waarbij de noodige gegevens aan de betrokken instanties werden opgevraagd.

Inmiddels bleef de gang van zaken zooveel zorg baren, dat mijn Departement op 5 November 1943 genoopt was, zich opnieuw schriftelijk tot den Referent für innere Verwaltung te wenden, om hem te wijzen op de bezwaren, verbonden aan het percentage van 20 pCt. Als novum was hier bijgekomen, dat de Hauptabteilung für Soziale Verwaltung de bezwaarschriften-procedure als vervallen beschouwde, hetgeen zou beteekenen, dat geen enkele mogelijkheid voor de gemeenten zou bestaan, om uitzending van personeel te voorkomen, zoolang de 20 pCt.-grens niet zou zijn overschreden, en dat men geheel aan de beslissing van den Fachberater zou zijn overgeleverd. De Hauptabteilung ging zelfs zoover, dat zij ook met beslissingen, welke zij tot voor kort, na nauwkeurig onderzoek van alle omstandigheden, zelf genomen had, geen rekening meer wenschte te houden.

Het critieke punt voor den arbeidsinzet van het gemeentelijk personeel scheen aangebroken. Was het Departement uitgepraat? Doch neen, als zoo dikwijls, keerde ook nu het getij weer. Op 22 November 1943 werd wederom een bespreking van de Deutsche instanties gehouden, waarbij mede mijn Departement vertegenwoordigd was. Met zeer groote moeite werd bereikt, dat men bereid bleek, rekening te houden met de mogelijkheid, dat een bepaalde gemeente in beginsel geen 20 pCt. zou kunnen afstaan. Tevens werd bereikt, dat de bezwaarschriften-procedure, zij het in anderen vorm, weer in eere hersteld werd en dat de Fachberater er door de Hauptabteilung für

Soziale Verwaltung van in kennis werden gesteld, dat de Referent für innere Verwaltung het recht zou hebben, het percentage in bepaalde gevallen lager dan 20 pCt. te stellen en aanwijzingen ongedaan te maken.

In deze vergadering deelde Dr. Calmeyer tevens voor het eerst zijn denkbeeld mede, een „schwarze”, een „silberne” en een „goldene” Liste samen te stellen. Op eerstgenoemde lijst zouden worden geplaatst de gemeenten, die tot dusver **beneden** de 10 pCt. waren gebleven. Deze werden dringend in de belangstelling der Fachberater aanbevolen, met de bedoeling daaruit de noodige procenten te putten. Op de zilveren lijst zouden worden geplaatst de gemeenten en diensten, die meer dan 10 pCt. zouden hebben geleverd. Deze zouden nog slechts aanvullende contingenten behoeven te leveren. De gouden lijst tenslotte was bestemd voor die gemeenten en diensten, die de 20 pCt. zouden hebben bereikt en verder geheel van den arbeidsinzet zouden zijn vrijgesteld.

De plaatsing op de „zwarte” lijst had tot gevolg, dat de vrijstellingen, welke voor de personen, behorende tot de jaarklassen 1917—1922 verleend waren, voor de desbetreffende gemeente kwamen te vervallen. Deze jongelui zouden door den Fachwerber voor den arbeidsinzet kunnen worden aangewezen, zoolang in de betreffende gemeente de 20 pCt. niet bereikt zou zijn.

Deze maatregel beoogde een pressiemiddel te zijn, den burgemeester er toe te brengen, contact te zoeken met den Fachwerber, ten einde tot een bevredigend resultaat inzake den arbeidsinzet te komen. Den burgemeesters werd bericht, dat zij, indien met den Fachwerber geen overeenstemming verkregen werd over de vraag of een bevredigend resultaat bereikt was, bij een gemotiveerd schrijven mijn bemiddeling zouden kunnen inroepen, en ik het geval aan de Duitsche autoriteiten zou kunnen voorleggen. Hier werd dus, dank zij het voortdurend aandringen van mijn Departement, de bezwaarschriften-procedure weer in eere hersteld. En dat dit geen doode letter was, bleek uit de talrijke malen, waarin met goed gevolg de bemiddeling van mijn Departement werd ingeroepen en bereikt, dat de Duitsche autoriteiten met minder dan 20 pCt. genoegen namen.

Langzaam begon het te dagen, mede doordat het departement bij de Duitsche autoriteiten de gedachte ingang wist te doen vinden, dat de grens van de capaciteit der gemeente-secretarieën bereikt was. Wel woei nog een tijd lang een gevaarlijke wind voor de gemeenten beneden 5000 inwoners, toen bij de Duitsche autoriteiten het schrikbeeld opdook eener „Flucht aufs Land” — d.w.z. aanstelling in de kleine gemeenten van personen, die anders voor den arbeidsinzet in aanmerking zouden zijn

gekomen —, doch het Departement wist de zaak weer in het rechte spoor te krijgen en op 6 Mei 1944 gaf Dr. Calmeyer aan de Hauptabteilung für Soziale Verwaltung als richtlijn de gemeenten beneden 5000 zielen en die met minder dan 20 man personeel in het vervolg geheel van den arbeidsinzet vrij te stellen.

Men denke overigens niet, dat men er reeds was. Integendeel, steeds weer dreigden nieuwe moeilijkheden. Zoo had Dr. Calmeyer op 5 Mei 1944 een lang debat met mijn Departement over zijn voornemen den 20 pCt. eisch te laten vallen en zich te beperken tot de jaarklassen 1917—1924. Deze zouden dan echter volledig uit het openbare leven moeten verdwijnen en óf in Duitschland tewerkgesteld moeten worden óf hier te lande in uniform moeten rondloopen. Ook voor de leden der N.S.B. wilde hij geen uitzondering maken. Z.i. zou men aldus bereiken, dat bij razzia's alle jonge menschen er bij zouden zijn, waardoor het practisch onmogelijk zou worden onder te duiken. Mijn Departement opponeerde met klem tegen dit stelsel, o.a. op grond, dat in de praktijk de N.S.B.-ers toch zouden worden vrijgesteld, zoodat alleen de „anti's" het kind van de rekening zouden zijn. Het plan bleek reeds spoedig weer bij zijn vaderen te zijn bijgezet; er werd niets meer van vernomen.

Veel moeilijkheden baarde ook de eisch van verschillende Fachberater aan tal van burgemeesters om opnieuw een volledige lijst met namen, geboortedata enz. van het gemeentepersoneel over te leggen. In het district Zwolle liep deze zaak op een gegeven moment zoo hoog, dat Dr. Calmeyer de S.D. er in wilde halen, daar het hier een „grandiose Sabotage" betrof. Maar het Departement wist het been stijf te houden en de zaak liep — als zoovele andere — op het doode spoor!

De papieren der gemeenten stegen, toen van Duitsche zijde in twee gemeenten met burgemeesters der oude richting een steekproef gehouden werd, om na te gaan, of met de inzending van gegevens geknoeid was en daarbij bleek — l'art de grouper les chiffres — dat de burgemeesters de zaak eigenlijk te ongunstig hadden voorgesteld. Ik heb hiervan uiteraard een dankbaar gebruik gemaakt en, toen het oogenblik gunstig leek, opnieuw een officieelen stap van algemeene strekking gedaan (bij brief van 11 Mei 1944), om te wijzen op de gevallen, verbonden aan het zonder meer vasthouden aan het percentage van 20 pCt., Dit zou een volkomen ontwrichting van het gemeentelijk apparaat ten gevolge hebben. Gewezen werd op de practische onmogelijkheid, geschikte plaatsvervangers te vinden en op de gevaren, verbonden aan het leggen van te grooten druk op de secretarieën. Ook het stelsel om de jaarklassen 1917—1924, zonder acht te geven op de plaatselijke verhoudingen, voor den ar-

beidsinzet aan te wijzen, zou — aldus mijn betoog — tot groote onbillijkheden leiden. Bepleit werd daarom, de gemeenten thans algemeen van den arbeidsinzet vrij te stellen en in elk geval de gemeenten, die reeds 10 procent van haar personeel afgestaan hadden.

Deze stap werd kennelijk op het psychologisch juiste moment gedaan, want Dr. Calmeyer nam de zaak terstond op met de Hauptabteilung en reeds op 16 Mei 1944 kreeg ik mededeeling, dat het weliswaar niet mogelijk was, het maximumpercentage op 10 pCt. te brengen, noch de gemeenten voorloopig algemeen vrij te stellen, doch dat opnieuw centraal zou worden nagegaan, welke gemeenten en provinciën ten onrechte beneden de 20 pCt. gebleven waren. Hierbij zouden de gemeenten met minder dan 5000 inwoners en met minder dan 20 man personeel weer buiten beschouwing blijven, terwijl tevens werd vastgelegd, dat de „aangewezen” ambtenaren der bevolkingsregisters voorloopig niet voor den arbeidsinzet in aanmerking zouden komen. De gemeenten en diensten, welke naar de meening der centrale Deutsche autoriteiten ten onrechte de 20 pCt. nog niet bereikt hadden, zouden voor een bespreking worden uitgenoodigd bij Dr. Calmeyer, teneinde na te gaan, in hoever nog personeel zou kunnen worden afgestaan.

Dr. Calmeyer bezag bij deze centrale enquête de positie der gemeenten met een welwillend oog; tal van burgemeesters noodigde hij niet voor een bespreking uit, hoewel hun gemeenten ver beneden de 20 pCt. gebleven waren. Bij de besprekingen, waaraan mede een vertegenwoordiger van mijn Departement deelnam, bleek het in de meeste gevallen mogelijk, de eischen belangrijk terug te dringen, zoodat ook hier weer de zege-brengende werking bleek van de taktiek om de vingers in de brei te hebben.

Zoo begon dus langzamerhand ook hier de zoo zeer gewenschte rust te komen. Hard en taai was de strijd geweest, maar het gevolg was, dat voor een zeer groot aantal gemeenten de wilde bergstroom in een zacht kabbelend beekje verliep.

Ik ben op het stuk van den arbeidsinzet uitvoerig geweest, uitvoeriger dan ik ten aanzien van eenig ander onderwerp zijn zal. Vooreerst, omdat ik eens tot in details wilde toonen, hoe zwaar de taak van het Departement in deze bezettingsjaren is geweest in het belang van ons volk, en ik daarvoor het best kon nemen een materie van zoo groot belang voor alle landgenooten. Daarnaast echter ook, omdat een criticus eens tegenover mij het volgende standpunt heeft ingenomen: Wat doet het er toe, zoo zeide hij mij, of een grooter of zelfs veel grooter aantal jonge Nederlanders naar Duitschland ware weggevoerd;

voor de eer van het land ware dit beter geweest dan dat dit lot een kleiner aantal, maar met medewerking van de Nederlandsche autoriteit getroffen heeft. Met verontwaardiging heb ik toen de gedachte van collaborisme van de hand gewezen. Immers wat mijn criticus collaborisme noemde is van het begin tot het eind geweest een nooit ophoudende sabotage-strijd. Door dezen sabotage-strijd is zeker de eer van het land niet geschonden, integendeel, en de burgemeesters, die er aan hebben deelgenomen, hebben blijk gegeven van grooten moed en het belang van het land en van vele Nederlanders in hooge mate gediend. Ik ben overtuigd, dat in breede Nederlandsche kringen mijn gedachtengang meer ingang zal vinden dan die van mijn tegenstander.

Hoofdstuk III

WERKEN VOOR DE DUITSCHE WEERMACHT

Een probleem van zeer ernstigen aard vormde de arbeidsinzet ten behoeve van de Duitse weermacht en de opdrachten aan de burgemeesters hiervoor ingezetenen hunner gemeenten aan te wijzen.

In imperatieve vorm ben ik met dit vraagstuk voor het eerst in aanraking gekomen op een tocht naar Zeeland, waar ik besprekingen zou voeren met burgemeesters van de eilanden Walcheren en Zuid-Beveland. Geen volkenrechts-deskundige, had ik mij nog niet in het vraagstuk kunnen oriënteren en ook mijn licht niet kunnen opsteken bij hen, die wel ter zake kundig waren. Mij scheen voor een dubium geen plaats; er viel volgens mij niet aan te twijfelen, of zoodanige werkzaamheden en dus ook de opdrachten aan de burgemeesters waren in strijd met artikel 52 van het Landoorlogsreglement van 1907, in Nederlandschen tekst luidende:

„Requisitiën in natura en persoonlijke diensten kunnen van de gemeenten of van de bewoners niet worden geëischt, dan ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger. Zij moeten in verhouding staan tot de hulpmiddelen van het land en van dien aard zijn, dat zij voor de bevolking niet de verplichting medebrengen om aan de krijgsverrichtingen tegen haar vaderland deel te nemen.

Deze requisitiën en deze diensten worden slechts met machtiging van den bevelhebber in de bezette plaats gevorderd.

De leveringen in natura worden, voor zooveel mogelijk, dadelijk betaald; kan dat niet geschieden, dan worden zij door ontvangbewijzen gestaafd en heeft de betaling der verschuldigde sommen zoo spoedig mogelijk plaats."

En in deze meening werd ik nog versterkt, daar ook de richtlijnen van 1937 in dien zin het artikel interpreteerden.

Onder voorbehoud, dat ik mij nader zou doen voorlichten door deskundigen op het gebied van het volkenrecht, heb ik mij in dezen geest in de Zeeuwsche burgemeesterskringen uitgesproken.

Daar het vraagstuk op dat oogenblik practisch alleen in Zeeland speelde, heb ik te Middelburg nog een onderhoud gehad met den Beauftragte van den Rijkscommissaris. Deze, een zeer fel partij-man met een beperkten horizon, aanvaardde het vol-

kenrechtelijk bezwaar niet. Zijn argumentatie was echter wel zeer simplistisch. Van een toepasselijkheid van artikel 52 van het Landoorlogsreglement kon naar zijn meening geen sprake zijn, daar het geheele land bezet was en gevechtshandelingen mitsdien uitgesloten waren. Dat de redeneering verbijsterend krom was, weerlegd als zij reeds werd door den geprojecteerden aanleg van verdedigingswerken, ontging den man volkomen. Ik wees hem bovendien op het eerste artikel onzer Grondwet, volgens hetwelk het Koninkrijk uit vier deelen bestaat, waarvan in oppervlakte het moederland slechts een gering deel vormt; het was dus mogelijk, dat b.v. in Suriname een vloot, bemand met landingstroepen, werd uitgerust en vandaar uitvoer naar Nederland, zoodat de geheele strijd, van het begin tot het eind, zich zou afspelen binnen het Koninkrijk. Dit argument paste niet in het kader van den Beauftragte; liever ging hij daarom over tot de aan Duitsche zijde algemeen gebruikelijke uitvlucht: den strijd van Europa tegen het bolsjewisme. Wanneer de Duitsche autoriteiten op die snaar begonnen te tokkelen, dan was het geraden, er het zwijgen toe te doen, wilde men niet na een paar uur nog onder het gehoor zitten — het werd dan altijd een vooraf naar algemeen recept bereide voordracht —. Debat was daarbij volkomen onvruchtbaar.

Met handhaving van mijn principieele bedenking wees ik den Beauftragte nog op het bezwaar, dat de burgemeesters, vertrouwensmannen van hun burgerij, voor deze taak werden aangewezen. Dit bezwaar erkende hij; men had ook eerst de bedoeling gehad, de opdracht te geven aan de gewestelijke arbeidsbureaux, maar daarvan moeten afzien, omdat bij deze bureaux niet genoeg mannen ingeschreven stonden. Kon men echter een doeltreffenden vrijwilligheids-weg vinden, dan was het hem liever.

In Den Haag teruggekeerd, heb ik toen met de Duitsche weermacht als direct belanghebbende contact gezocht. Ook daar verwierp men het volkenrechtelijk bezwaar; daarentegen trof het mij, dat men bij de weermacht, meer dan bij de burgerlijke Duitsche autoriteiten, begrip had voor de moeilijke positie te dezen van de burgemeesters.

Tweemaal heb ik daarna gepoogd, Dr. Wimmer aan mijn zijde te krijgen. Bij de eerste bespreking verklaarde hij, wegens ondeskundigheid op het gebied van het volkenrecht, geen definitief oordeel te kunnen uitspreken. Toen ik de tweede maal bij hem was, bleek hij in de wekelijksche dienstbespreking bij den Rijkscommissaris zijn les te hebben meegekregen. Hij stelde zich op het standpunt, dat in het onderhavige geval van een strijd met artikel 52 van het Landoorlogsreglement niet gesproken kon worden. De tekst liet volgens hem slechts een beperkten uitleg toe, namelijk deze, dat een inheemsche bevolking niet de ver-

plichting mocht worden opgelegd, deel te nemen aan de eigenlijke oorlogsdaden, dus aan den strijd met de wapenen. Een verder strekkend verbod was uit artikel 52 naar redelijkheid niet te halen. Daarom ook kon men tegen de geïncrimineerde opdracht aan de burgemeesters geen bezwaar maken. En, voegde hij er aan toe, weigering van een burgemeester om de opdracht uit te voeren zal door de weermacht worden beschouwd als sabotage en als saboteurs zullen zij dan worden gebracht voor de krijgsgerechten.

Ik bracht tegen dezen gang van zaken een ernstig protest uit. Hoe men ook over de interpretatie van artikel 52 mocht denken, ook wanneer dit artikel aan de hierbedoelde opdrachten niet in den weg zou staan, dan nog was het een volkomen rechtsverkrachting, een burgemeester, die zich in zijn geweten bezwaard zou gevoelen en op dien grond ontslag zou vragen, als saboteur voor den krijgsraad te brengen. Het feit alleen reeds dat iemand openlijk voor zijn meening uitkomt, sluit elke idee van sabotage met zijn element van heimelijkheid uit. Dr. Wimmer, zwakkeling als hij was, haalde slechts zijn schouders op, zich achter de weermacht verschuïlend. Het is dan toch tenminste een eisch van recht, zeide ik nog, dat dit Duitsche standpunt ter algemeene kennis wordt gebracht, hetzij in een publicatie van den weermachtsbevelhebber, hetzij in een verordening van den Rijkscommissaris; dan weet men tenminste, waaraan men toe is bij een weigering. Hij zou zich hierover nader met de weermacht in verbinding stellen.

Natuurlijk was het resultaat hiervan weer negatief; de weermacht wilde van een zoodanige algemeene bekendmaking niet weten, omdat dan, aldus Dr. Wimmer, natuurlijk de radio in Londen en de illegale pers er zich weer van meester zouden maken en dit nieuwe onrust zou verwekken.

Aan zijn woorden, dat de burgemeesters bij weigering als saboteurs voor den krijgsraad zouden worden gebracht, voegde hij nog toe, dat ook mij datzelfde lot beschoren zou zijn, als ik de burgemeesters tot weigering aanzette. Het onderhoud werd toen vrij heftig. Ik zeide, dat van mij niet gevergd kon worden, dat ik mij anders uitsprak dan naar mijn overtuiging, wanneer een burgemeester mij om raad zou vragen. Het ware toch een onhoudbare toestand, dat ik tegen een burgemeester, die zich ter zake tot mij wendde, zou moeten zeggen: gaat U mijn deur voorbij; ik laat mij hierover niet uit! En bovendien, wanneer ik die houding aannam, zelfs dan reeds zou men in mij een saboteur kunnen zien. Iedere burgemeester zou dan toch begrijpen, dat ik tegen het uitvoeren van zoodanige opdrachten was. Na een vrij opgewonden debat kreeg ik tenslotte mijn zin; ik zou mij tegenover de burgemeesters kunnen uitspreken, wanneer ik

maar daarbij zeide, dat bij de deskundigen verschil van opvatting over artikel 52 bestond.

Nu zou ik sterk gestaan hebben, althans zeker theoretisch, indien ik bij de volkenrechts-autoriteiten steun had kunnen vinden. Het tegendeel was echter het geval.

Ik heb verschillende deskundigen geraadpleegd en zij allen leerden mij, dat omtrent artikel 52 verschil van meening bestond; een meerderheid van volkenrechts-auteurs stelde zich op het standpunt, dat artikel 52 werken, als hier bedoeld, verbiedt; een minderheid was van tegenovergesteld gevoelen. Het standpunt van deze minderheid nu werd het scherpst vertolkt door den Engelschen professor Oppenheim. Deze maakt een onderscheid tusschen operations en preparations. De eerste zijn dan de zuivere krijgshandelingen, de tweede de voorbereidingshandelingen, zooals het werken aan een vliegveld, het graven van tankgrachten, mitrailleurnesten, een sleuf voor een militairen kabel, het bouwen van bunkers, het sloopen van gebouwen om een vrij schootsveld te krijgen. Het algemeene oordeel van de door mij geraadpleegde deskundigen was, dat, waar de meest bekende geallieerde volkenrechts-kenner dit standpunt huldigt, bij de Duitsche autoriteiten bezwaarlijk een beroep op artikel 52 gedaan kon worden, omdat dan onmiddellijk, onder verwijzing naar Oppenheim, de wapens uit de hand zouden worden geslagen. Aan de juistheid van deze meening viel niet te twifelen; de argumentatie immers, die ik bij Dr. Wimmer had gehoord, was geheel dezelfde als die van Oppenheim, zonder dat diens naam genoemd werd.

Bij de volkenrechts-deskundigen was mitsdien geen bouwstof te vinden voor een objectief, immers op het positieve recht steunend criterium, waarop ik een algemeene aanwijzing baseeren kon.

Ik moest daarom de zaak uit een anderen gezichtshoek belichten, wilde ik den burgemeesters tot steun zijn.

Hooger dan het volkenrecht stond naar mijn meening eer en geweten en met eer en geweten achtte ik het niet te vereenigen, arbeid te verrichten aan verdedigingswerken, bestemd om te dienen tegen eigen of geallieerde troepen en de bevrijding van het land tegen te houden of te bemoeilijken. Slechts wanneer men onder den zwaarsten druk werd gesteld, in noodtoestand, kon ik mij denken, dat men toegaf.

Een algemeene aanwijzing aan de burgemeesters om te weigeren de opdracht uit te voeren, kon ik op dit oordeel echter niet steunen. Minder nog omdat de beoordeeling van eer en geweten volkomen subjectief is — bij den een spreekt het begrip van eer, maar ook de stem van het geweten luider dan bij den ander —, maar nog veel meer, omdat de gevolgen van een weigering — en die konden zeer zwaar zijn — niet mij, maar den

burgemeester zouden treffen. Die verantwoordelijkheid mocht ik niet op mij nemen en daarom moest ik mij beperken tot het onverholen mededeelen, dat ikzelf, wanneer mij als burgemeester een zoodanige opdracht gegeven werd, deze beslist niet zou uitvoeren. In de verschillende burgemeesterskringen heb ik mij in den boven nader ontwikkelden zin dan ook uitgesproken.

Bij strak doortrekken van de doelmatigheidslijn in het politieke beleid konden sterke gronden worden aangevoerd, om den burgemeesters aan te raden, ook zonder een zoodanige dreiging, de aanwijzingen wel te doen.

De realiteit was, dat, ook wanneer een burgemeester ridderlijk weigerde, inwoners van zijn gemeente aan te wijzen, en op dien grond ontslagen en zelfs in hechtenis genomen werd, deze zelfde inwoners de houding van hun burgemeester mischien heel kranig vonden, maar — uitzonderingen daargelaten — het voorbeeld niet volgden; wanneer zij door een opvolgend burgemeester werden aangewezen, gingen zij zelf wel spitten. Mij zijn zelfs gevallen bekend, dat een burgemeester, die geweigerd had, een aanwijzing te doen, zelf aangewezen, wel de spa ter hand nam. Het burgemeesterlijke offer was dus uit den gezichtshoek van doelmatigheid tevergeefs.

Naast dezen negatieven kant, de vergeefsheid van het offer, was er uit een doelmatigheidsoogpunt in positieven zin veel voor te zeggen, dat een burgemeester van de goede richting de aanwijzing deed en niet een lid der N.S.B. Deze laatsten toch werkten niet alleen van harte mee; zij voorkwamen en overboden zelfs de Duitsche wenschen. Voor hen toch gold het den strijd van Europa tegen het bolsjewisme, synoniem met hun kamp voor eigen lijfsbehoud.

Ondanks deze negatieve en positieve voordeelen van het doelmatigheids-standpunt was hier voor mij een niet te overschrijden grens. Eer en geweten laten niet toe, mede te werken aan verdedigingswerken van den vijand, bestemd om een barrière op te werpen tegen de bevrijding van het land uit zware tyrannie. *L'honneur passe avant tout!*

Hoofdstuk IV

INHECHTENISNEMINGEN

Bestrijding van de Duitsche opdrachten aan Nederlandsche organen, personen in hechtenis te doen nemen, die zich niet aan een strafbaar feit hadden schuldig gemaakt (joden, gijzelaars, studenten, onderduikers), kon materieel geen effect sorteeren. Het betrof hier een beginsel, dat in geheel Europa werd doorgevoerd. Het streven moest er daarom op gericht zijn, dat niet het bestuursapparaat er mede belast werd. Was dit wel het geval en werd de last uitgevoerd, dan zou het apparaat inboeten aan vertrouwen bij de burgerij. Het zou zich dan niet kunnen handhaven en het gevolg zou zijn, dat het gemeentelijk bestuur overging in handen der N.S.B. met alle bekende funeste gevolgen van dien.

Den 31sten October 1941 heb ik mij tot den Commissaris Generaal voor de Openbare Veiligheid gewend. Ik wees hem er op, dat vele plaatselijke politie-autoriteiten, ofschoon bereid, hun taak tot handhaving van de openbare orde onder de huidige omstandigheden loyaal uit te voeren, zich bezwaard gevoelden, zonder opgaaf van reden, personen of zelfs gansche gezinnen in hechtenis te doen nemen. Ik deelde hem mede, dat dit bezwaar gegrond was, en dat ik, de aangelegenheid in breeder verband beschouwende, van meening was, dat de geheele Nederlandsche politie — hiermede werd het bevoegdheidsgebied van het Departement van Justitie betreden — van zoodanige opdracht moest worden vrijgesteld. Naar mijne meening kon ter verdediging van opdrachten, welke tegen het geweten indruischen, geen beroep worden gedaan op Par. 5, lid 1, laatste volzin van Verordening No 3-1940, volgens welk voorschrift de Nederlandsche politie-autoriteiten onder toezicht van de Duitsche politie stonden en aan dezer opdrachten gebonden waren.

Den volgenden dag had ik ter zake een persoonlijk onderhoud met Rauter, die mij de toezegging deed, dat bij eventueele massa-arrestaties van joden van Duitsche zijde geen medewerking van de Nederlandsche politie zou worden gevorderd.

Op deze beslissing kon ik dan ook steunen, toen de Lt Kolonel der marechaussee, wnd. Inspecteur-Generaal der Nederlandsche politie, mij op 22 November 1941 mededeelde, dat terzake door hem de volgende regeling getroffen was:

„Indien op last van eenige Duitsche instantie aan eenig onderdeel van de Nederlandsche Politie de arrestatie of assistentie bij de arrestatie van joden of andere personen van Nederlandsche nationaliteit wordt opgedragen, met het doel deze als gijzelaars te doen dienen, moeten de betrokken Nederlandsche Politie-instanties zich onverwijld in verbinding stellen met den Inspecteur-Generaal der Nederlandsche Politie of diens vertegenwoordiger (officier van piket aan de Generale Inspectie.)

Van de zijde van den Inspecteur-Generaal der Nederlandsche Politie zal voor elk geval direct de beslissing worden ingeroepen van den Befehlshaber der Ordnungspolizei over de vraag of aan dat bevel door de betrokken Nederlandsche Politie uitvoering moet worden gegeven, dan wel dat de Deutsche Politie de uitvoering daarvan zal overnemen. Die beslissing zal, na ontvangst, door genoemden Inspecteur-Generaal aanstonds worden doorgegeven aan de betrokken Nederlandsche Politie-instantie.

Aan verzoeken van Deutsche instanties om bepaalde personen **in bewaring te houden** totdat deze, ter arrestatie, door de Deutsche Politie worden overgenomen, moet steeds direct worden voldaan. Eveneens moet steeds onverwijld worden voldaan aan verzoeken van Deutsche instanties tot het beschikbaar stellen voor arrestaties van auto-materieel en chauffeurs".

Den 26sten November deelde ik hem mede, dat zijn circulaire was uitgezonden, zonder dat te voren met mijn Departement overleg gepleegd was, terwijl toch een algemeen beleid der Nederlandsche overheid daarbij betrokken was. Te meer betreurde ik dezen gang van zaken, omdat de circulaire in flagranten strijd was met de mij door Rauter gedane toezegging. Ik drong er daarom bij hem op aan, zijn circulaire in te trekken.

Vermoedelijk heeft de wvd. Inspecteur-Generaal zich tot Rauter gewend, want spoedig daarna werd ik bij dezen ontboden.

Rauter zeide mij toen, dat hij, bij nadere overweging, geen afstand kon doen van de medewerking van de Nederlandsche Politie bij het arresteeren van joden. Toen, ondanks ernstig protest, alle touwen in dit opzicht braken, heb ik, mij terugtrekkende binnen de competentie-grenzen van mijn eigen Departement, gepoogd, dezen drinkbeker althans aan de burgemeesters te doen voorbij gaan, op dezen grond, dat zij moesten zijn en blijven de vertrouwensmannen van hun burgerij. Rauter was echter niet te bewegen, te dezen een onderscheid te maken tusschen de Rijks- en de gemeentepolitie, terwijl de staatsrechtelijke beteekenis van de positie van den Nederlandschen burgemeester hem ten eenen male ontging.

In verband met de groote beteekenis van het vraagstuk voor de instandhouding van het bestuursapparaat heb ik toen Dr. Wimmer, Commissaris Generaal voor Bestuur en Justitie, ingeschakeld. Deze had ten minste een zij het ook vaag begrip van de positie van de burgemeesters in het Nederlandsche recht en zag in, dat zij door de hier bedoelde opdrachten in een zeer moeilijk parket kwamen. Hij beloofde de zaak met Rauter te zullen bespreken. Eenige weken later echter deelde hij mij mede, dat bij een bespreking van de aangelegenheid met Rauter diens argumenten niet hadden nagelaten, indruk op hem

te maken en dat hij zich daarom aan de zijde van den Commissaris Generaal voor de Openbare Veiligheid moest stellen.

Toen bleef mij niets anders meer over, dan een beroep op den Commissaris Generaal Schmidt en diens onmiddellijke reactie was, dat deze onaanvaardbare opdrachten van de burgemeesters moesten worden weggenomen. Hij zou de zaak zelf in de wekelijksche dienstbespreking bij den Rijkscommissaris ter tafel brengen. Dit was in November 1942, maar telkens wanneer ik nadien hem vroeg, hoe het met de zaak stond, kreeg ik ten antwoord, dat hij reeds 90 % had binnengehaald en dat ik nog even geduld moest hebben voor de laatste 10 %. Deze laatste 10 % waren echter Rauter en zij bleven uit.

Zoo stond de zaak nog in het voorjaar van 1943. Mij bleef toen geen andere weg over dan mij rechtstreeks te wenden tot den Rijkscommissaris. Op 28 Mei 1943 schreef ik hem een brief, waarin ik, naast andere punten, ook dit onderwerp behandelde. Ik schreef daarin het volgende:

„Ich bitte Sie um Ihre besondere Aufmerksamkeit für eine Situation, die augenblicklich eingetreten ist und die mich mit grosser Sorge erfüllt.

Es handelt sich um die Anweisung an Bürgermeister, Niederländer zu verhaften, die sich nicht eine Straftat haben zuschulden kommen lassen, und diese der Besatzungsbehörde auszuliefern. Wiederholt habe ich die deutschen Behörden auf die besondere Stellung hingewiesen, welche der niederlandische Bürgermeister von jeher seiner Bevölkerung gegenüber einnimmt. Einerseits ist er als öffentliches Organ verpflichtet, die Autorität aufrecht zu erhalten und für eine richtige Befolgung der gesetzlichen Vorschriften Sorge zu tragen, andererseits wird er von den Einwohnern der Gemeinde als ihr Vertrauensmann betrachtet. Selbstverständlich gerät er in letzterer Eigenschaft, den Einwohnern seiner Gemeinde gegenüber in eine unhaltbare Lage, wenn er durch die Verhaftung von Einwohnern eine Tat verrichten muss, welche in den Augen der Bürger das Rechtsgefühl verletzt. Dadurch büsst er das Vertrauen der Bevölkerung ein und damit die Autorität, welche erforderlich ist, die Bevölkerung, namentlich unter den jetzigen schwierigen Verhältnissen, im richtigen Gleis zu halten.

Obgleich deutscherseits mein Standpunkt in dieser Angelegenheit nie völlig als richtig anerkannt wurde, ist es mir bekannt, dass praktisch die schwierige Lage, in der die Bürgermeister sich befinden, mehrere Male dadurch berücksichtigt wurde, dass in einigen Fällen Anweisungen erteilt wurden ohne dass der Bürgermeister herangezogen wurde. In letzterer Zeit wurden jedoch zahlreiche Anweisungen unmittelbar an die Bürgermeister gerichtet. In den Tagen des Streiks und auch unmittelbar nachher erhielten viele Bürgermeister den Befehl, Ein-

wohner zu verhaften. Vor allem in den Gemeinden auf dem Lande mussten im Zusammenhang mit Schwierigkeiten, welche sich bei der Ablieferung von Milch erhoben hatten, oft verdienstvolle Bürger als Vertreter von Molkerei-organisationen verhaftet werden auch wenn diese Personen sich nicht im geringsten an dem Streik beteiligt hatten. Demzufolge gerieten diese Bürgermeister in einen ernststen Gewissenskonflikt.

Ich nehme unter vielen Bürgermeistern jetzt ernste Anzeichen dafür wahr, dass sie in nächster Zukunft ihr Amt nicht länger nach Ehre und Gewissen wahrnehmen werden können. In jenen Kreisen befürchtet man neue Anträge zur Verhaftung von Niederländern, u.a. von Kriegsgefangenen, wenn diese sich nicht anmelden sollten, von den Eltern flüchtiger Studenten, von Personen, die sich dem Arbeitseinsatz in Deutschland entzogen haben, u.s.w. Diesen Bürgermeistern darf gewiss nicht vorgeworfen werden, dass sie vorschnell gehandelt hätten; die Konsequenzen, welche ihr Standpunkt unter den heutigen für dieses Land so schwierigen Umständen hat, stehen ihnen klar vor Augen. Auch wenn man ihren Standpunkt nicht teilen kann, muss man eine derartige prinzipielle Haltung würdigen.

Wenn auf diese Weise fortgefahren wird, sehe ich voraus, dass der Verwaltungsapparat dadurch, dass eine grosse Anzahl der obersten Verwaltungsbehörden in den Gemeinden ausfällt, zusammenbrechen wird.

Ich brauche Ihnen wohl nicht zu sagen, wie ernstlich die Konsequenzen, welche ihr Standpunkt unter den heutigen für den, auch für die Besatzungsbehörden sein werden. Die Praxis hat ja sonnenklar gezeigt, dass die N.S.B. die erledigten Stellen nicht zu übernehmen imstande ist. Ich sehe mich denn auch genötigt, eine warnende Stimme zu erheben. Sollte meine begründete Furcht sich in dem Sinne bestätigen, dass das Bürgermeisterkorps zum grössten Teil auf seinen eigenen Wunsch oder unfreiwillig entlassen würde, so wäre es mir, da ich sodann nicht mehr über den notwendigen Apparat verfügte, unmöglich, meine Aufgabe weiterhin zu erfüllen." Daarmede was de situatie geschapen, waarop ik reeds op bladzijde 18 wees.

Een botte afwijzing volgde, maar in de praktijk bleek al spoedig, dat mijn ernstig protest wel degelijk ingeslagen was. De Duitse autoriteiten achtten het blijkbaar, evenals in zoovele andere gevallen, niet met hun prestige vereenigbaar, indien zij mij formeel de toezegging deden, hun gedragslijn te zullen wijzigen, en daarmee hun ongelijk erkennen. Daadwerkelijk hielden, zooals mij in verschillende burgemeesterskringen bleek, de opdrachten aan de burgemeesters op; hun werd niet meer gelast, personen, die zich niet strafschuldig gemaakt hadden, in hechtenis te doen nemen en over te leveren. Mijn doel, althans mijn beperkte doel, was bereikt.

Hoofdstuk V

DE TWEEDE DISTRIBUTIESTAMKAARTEN-BESCHIKKING

Het ontwerp van de Tweede Distributiestamkaarten-beschikking was mij onbekend, toen het mij den 7den December 1943 ter mede-parafeering werd voorgelegd.

Reeds bij oppervlakkige lezing bleek mij het ontwerp onaanvaardbaar. In een bespreking met Dr. Calmeyer, die zeer stormachtig verliep, deelde ik hem mede, dat ik veeleer zou aftreden dan mijn naam zetten onder een ontwerp, dat ten doel had, de onderduikers te treffen. Daar het onderduiken zijn grond vond in Duitsche maatregelen en geen Nederlandsch belang bij deze aangelegenheid betrokken was, kon een regeling als deze nimmer van mij als Nederlandsche autoriteit uitgaan. In de oogen van het Nederlandsche volk zou ik eerloos zijn, indien ik door onderteekening de verantwoordelijkheid voor deze beschikking op mij nam en het Nederlandsche volk zou in zijn recht zijn. Dr. Calmeyer van zijn kant was van oordeel, dat ik geen Secretaris-Generaal kon zijn, indien ik mij voortdurend verzette tegen 't aanvaarden van verantwoordelijkheid voor maatregelen, van Duitsche zijde gewenscht, en beproefde, mij in een dwangpositie te brengen door, onder bedreiging met de woede van den Obergruppenführer Rauter, te eischen, dat ik binnen twee uren schriftelijk zou verklaren, of ik al of niet bereid was, mijn medewerking te verleen. Ik heb zonder meer een dergelijk ultimatum als beneden de waardigheid van mijn ambt afgewezen.

Dr. Calmeyer drong er toen op aan, dat ik den nacht raad zou doen geven. Ik heb dit niet botweg willen weigeren, hoewel voor mij vaststond, dat ik op mijn standpunt zou blijven staan. Der volgenden morgen deelde ik hem mijn besluit mede; ik bleef bij mijn weigering, ook wanneer, zooals dr. Calmeyer als een uitvlucht suggereerde, in den aanhef van de beschikking tot uitdrukking zou komen, dat deze werd genomen op last van de Duitsche autoriteit, zoodat ieder zou kunnen zien, dat het initiatief geheel aan Duitsche zijde was.

Denzelfden morgen heb ik ter zake nog een onderhoud gehad met den Secretaris-Generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dr. Hirschfeld. Ik deelde hem mede, dat ik mij zou onthouden, omdat ik van oordeel was, de verantwoordelijkheid niet te kunnen dragen. Hoofd van het daarbij betrokken technische Departement, zag hij de zaak anders; volgens hem was een nieuwe distributiestamkaart noodig, omdat de bestaande niet meer voldoende ruimte liet. Uit dezen technischen gezichtshoek had hij zelfs zoo weinig bezwaar tegen het plaatsen van zijn handteekening onder het stuk, dat hij verklaarde, wanneer ik bij mijn weigering bleef, de beschikking alleen te zullen uitvaardigen. Hij had o.a. bezwaar tegen uitvaardiging van Duitsche zijde.

omdat dan bepalingen welke zijnerzijds geschrapt waren, weer zouden kunnen herleven, terwijl ondertekening zijnerzijds ook den noodigen invloed bij de technische uitvoering van den maatregel zou waarborgen.

Zoo is toen geschied.

Ik heb, als gebruikelijk, de beschikking van mijn ambtgenoot toegezonden aan de gemeentebesturen, bij een formeel briefje, luidende:

„Gelet op de opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied (Commissaris-Generaal voor de Openbare Orde) dd. 1 November 1943 betreffende de vaststelling en uitreiking van nieuwe distributiestamkaarten doe ik U hierbij, in verband met de daarin met betrekking tot de burgemeesters en de onder hen ressorteerende ambtenaren opgenomen bepalingen, een afschrift toekomen van de door mijn ambtgenoot van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart uitgevaardigde Tweede Distributiestamkaartenbeschikking 1943”.

Formeeler en minder zeggend kon het wel niet, maar zoo weinig geven velen in bezettingstijd zich vaak rekenschap van den zin der dingen, zoo weinig toetsen zij aan de feiten, dat ook deze simpele, formeele toezending verkeerd begrepen is en is opgevat, alsof ik daarmee ter elfder ure toch nog de verantwoordelijkheid aanvaardde.

Bij het bestuursapparaat — dit is tenminste een troost — is deze gedachte bij niemand opgekomen. Het lag er ook te dik op. Ieder, die niet een volkomen vreemdeling in Jeruzalem was, moest wel de conclusie trekken, dat de reden, waarom de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking, in tegenstelling met de eerste, door mij niet mede-ondertekend was, geen andere kon zijn, dan dat ik de verantwoordelijkheid niet dragen wilde. In de verschillende burgemeesterskringen kwam dit eenig juist begrip dan ook tot uitdrukking.

Om tijd te winnen, hebben mijn ambtgenoot en ik in het begin van 1944 gestreefd naar een verruiming van de termijnen, in de beschikking gesteld, met het doel, de illegalen in de gelegenheid te stellen, de noodige tegenmaatregelen te nemen. De kansen schenen niet ongunstig, totdat de openlijke sabotagecampagne in de illegale pers aan de verwachtingen den bodem insloeg. Naar aanleiding van onzen aandrang besliste de Obergruppenführer, dat van een algemeene verlenging der termijnen geen sprake kon zijn. Slechts in bepaalde gevallen zou eenig uitstel verleend kunnen worden, echter niet door ons maar door hem zelf. Bij een daartoe strekkend verzoek moest worden opgegeven, hoeveel distributiestamkaarten tot op den dag van indiening van

het verzoek waren uitgereikt, hoeveel inwoners de gemeente telde en hoeveel ambtenaren van het bevolkingsregister en van een distributiedienst beschikbaar waren. Verdere opgaven van redenen dienden in telegramstijl tot ten hoogste 20 woorden te worden beperkt.

Ondanks dit magere resultaat beteekende het althans de mogelijkheid van eenige verlichting en als zoodanig werd de desbetreffende omzendbrief van 13 Januari door mij mede-onderteekend.

Den dag tevoren hadden de burgemeesters een kennisgeving ontvangen, dat de uitvoering van de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking tot nader order was opgeschort. Deze kennisgeving, ondertekend met den naam van den Directeur van het Centraal Distributiekantoor, was een mystificatie, waarvan door dien directeur nog dienzelfden dag aan de burgemeesters kennis gegeven werd.

Op wensch van Rauter moest dit nog worden bevestigd door de Secretarissen-Generaal van Binnenlandsche Zaken en Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Door Dr. Calmeyer was hiervoor een redactie opgesteld, waarbij wij uitdrukkelijk deze sabotage-daden als voor de voedsel-voorziening nadeelig zouden brandmerken. Dit was natuurlijk weer onaanvaardbaar en is omzeild door de nietszeggende clause aan het eind van de circulaire van 17 Januari 1944, die tenslotte na lang beraad uit de bus gekomen is. Deze circulaire luidde:

„In het rondschrijven van den Directeur van het Centraal Distributiekantoor d.d. 12 Januari 1944 7202-No. 280713 werd U reeds medegedeeld, dat de uitvoering van de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking 1943 tot nader order zou zijn opgeschort, als een mystificatie moet worden beschouwd.

In verband hiermede meenen wij goed te doen mede te deelen, dat ons schrijven d.d. 13 Januari 1944 No. 4123 Afd. B.B. Bur. St. en A.R.-Afd. C.D.K. No. 226.002 van kracht blijft.

Wij maken van deze gelegenheid gebruik er bij U op aan te dringen, met zorg te waken tegen maatregelen, waardoor een regelmatige distributie van levensmiddelen zou worden verstoord en de belangen der bevolking op ernstige wijze zouden worden geschaad."

De eerste twee leden hadden geen enkelen materieelen inhoud. Wat het laatste lid betreft heb ik nadrukkelijk gestaan op de opnemng van de beginwoorden. De bedoeling, die bij mij daarbij voorzat, was, elk verband met het voorafgaande los te maken en niet den schijn te wekken, alsof ik aandrang op strikte naleving van de beschikking zelve. Tot geruststelling van de critici kan ik hieraan toevoegen, dat deze eenigszins fijne nuanceering den burgemeesters niet ontgaan is. Het gaat er toch ook

immers maar om, of men welwillend en den persoon van den Secretaris-Generaal kennend tegenover hem staat, dan wel boosaardig, zelfs uit de meest simpele woordenkeus venijn tracht te zuigen.

Ondertusschen was Rauter wakker geworden — *Homerus aliquando dormitat* — en hij had zich gerealiseerd, dat hij, van zijn standpunt gezien, verkeerd had gedaan, mijn weigering te aanvaarden. Den 14den Februari richtte hij een brief tot mij van den volgende inhoud.

„Bei der Veröffentlichung der Zweiten Stammkartenverordnung habe ich mich bereits darüber gewundert, dass diese Verordnung nicht von Ihnen unterzeichnet wurde. Infolge anderweitiger starker dienstlicher Inanspruchnahme habe ich es auch zu meinem Bedauern übersehen, die Unterzeichnung dieser Verordnung von Ihnen zu verlangen. Infolge dieses Versäumnisses und der Nichtunterzeichnung der Verordnung durch Sie haben sich inzwischen derart viele Misstände verwaltungstechnischer Art ergeben, dass es unbedingt notwendig ist, dass Sie Ihre Unterschrift nachholen. Dies müsste in der Weise geschehen, dass Sie die zuständigen Dienststellen davon in Kenntnis setzen, dass Sie die Zweite Stammkartenverordnung in vollem Umfange genehmigen.

Ich bitte mir möglichst umgehend mitzuteilen, dass Sie die fraglichen Dienststellen entsprechend verständigt haben”.

Natuurlijk ben ik op dezen eisch, een staatsrechtelijk monstrum overigens, niet ingegaan en heb ik geweigerd. *Mirabile dictu* heeft hij, hoewel ontwaakt, ook deze weigering aanvaard.

Verschillende burgemeesters hebben mij de vraag gesteld, of, daar ik de verantwoordelijkheid voor de beschikking niet wilde dragen, zij wel hun medewerking aan de uitvoering konden verleen. Ik heb bevestigend geantwoord. Op dezen grond. Ik zou bij mede-ondertekening de verantwoordelijkheid hebben aanvaard voor een maatregel, die iederen Nederlander tegen de borst moest stuiten, zonder dat ik persoonlijk eenige mogelijkheid had, de zaak te saboteeren. Ik zou het odium dragen, zonder iets in het belang van het Nederlandsche volk te kunnen doen. De burgemeesters daarentegen, de regeling uitvoerend, hadden zoodanige mogelijkheid wel en daarom was het van het grootste belang, dat zij bij de uitvoering den vinger in de brei hielden. Zoo is dan ook geschied; van deze mogelijkheid is een ruim gebruik gemaakt. Naast de overvallen van illegale zijde op de distributiekantoren, is voor een niet gering deel door de gestie van de burgemeesters van het doel, dat bij het nemen van de beschikking voorzat, niets terecht gekomen. Het werd een volkomen mislukking.

Hoofdstuk VI

HET PERSOONSBEWIJS

Wanneer over het feit, dat het persoonsbewijs tijdens de bezetting van ons land is ingevoerd, de staf gebroken wordt, wende men zich tot een ander adres dan het mijne, ook al draagt de desbetreffende verordening mijn ondertekening. Deze is niets meer geweest dan de onvermijdelijke consequentie van de voorgeschiedenis, zooals deze zich als volgt heeft afgespeeld.

De verantwoordelijkheid ligt elders.

Reeds in het begin der dertiger jaren zijn stemmen opgegaan tot invoering van identiteitskaarten (persoonsbewijzen). Voornamelijk achtte men deze invoering noodig met het oog op eventuele invoering van distributiekaarten bij het uitbreken van een nieuwen oorlog. Slechts door middel van het persoonsbewijs zou op afdoende wijze de identiteit van den distributiegerechtigde kunnen worden vastgesteld.

In 1938 werd het vraagstuk officieel in studie genomen. Den 16den Juli van dat jaar verzocht de Minister van Justitie aan zijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken ter zake van de resultaten van deze studie op de hoogte te worden gehouden, aangezien bij zijn departement inzake de mogelijkheid van identificatie onvervulde wenschen leefden, waaraan bij invoering van het persoonsbewijs zou kunnen worden tegemoet gekomen.

In October 1938 werd door den Minister van Buitenlandsche Zaken in overleg met zijn ambtgenoot van Economische Zaken een interdepartementale commissie ingesteld, aan welke het onderzoek ter zake opgedragen werd.

Het rapport van deze commissie, den 31sten Maart 1939 uitgebracht, werd in datzelfde voorjaar in den Raad van Ministers behandeld. Besloten werd, het rapport voorloopig aan te houden; de reden was, dat de Minister van Economische Zaken het in verband met den dreigenden internationalen toestand wensche-lijk achtte, dat zoo spoedig mogelijk distributiestamkaarten in gereedheid gebracht werden en vertraging vreesde, als dit gepaard ging met den tijdroovenden arbeid, verbonden aan de invoering van de persoonsbewijzen.

Op aandrang van den Voorzitter van de Commissie Burgerbevolking (31 October 1939) met het oog op de mogelijkheid van eventuele evacuaties, heeft de Minister van Binnenlandsche

Zaken de verplichte invoering van een persoonsbewijs andermaal in den Raad van Ministers ter tafel gebracht.

Den 4den Maart 1940 besloot de Ministerraad niet tot imperatieve integrale invoering van een persoonsbewijs over te gaan; bij den Raad bestond echter geen bezwaar tegen een partieele invoering van deze kaarten, voorzover het betreffende departementshoofd deze noodzakelijk oordeelde. Van deze gelegenheid is gebruik gemaakt door Binnenlandsche Zaken, P. T. T., Waterstaat, Spoorwegen, Luchtvaartdienst, Defensie en den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (voor bepaalde diensten).

In een omzendbrief aan zijn ambtgenooten van 29 Maart 1940 heeft de Minister van Binnenlandsche Zaken er nog op aangedrongen, dat, wanneer een departement van algemeen bestuur zou besluiten, tot partieele invoering over te gaan, daarvoor het door de Commissie van October 1939 ontworpen model zou worden gebruikt en met zijn departement overleg gepleegd zou worden, voordat aan het voornemen uitvoering gegeven werd.

Dit is de voorgeschiedenis van het persoonsbewijs. Geen waarschuwend woord is gewijd aan de gevaren, bij eventueele bezetting van ons land aan het persoonsbewijs verbonden, en dat, terwijl in die jaren ieder, die niet volkomen blind was, de oorlog steeds meer als onvermijdelijk zag aankomen en deze in den nazomer van 1939 reeds tusschen Duitschland eenerzijds en Engeland en Frankrijk als Polen's bondgenooten anderzijds uitgebroken was. Zelfs de grootste optimist moest toen toch rekening houden met de mogelijkheid van uitbreiding tot een nieuwen wereldoorlog. En dat alsdan het wonder van 1914—1918, de neutraliteit van ons land, zich niet zou herhalen, moest toen ook wel voor ieder vaststaan; ieder moest althans zeker met de bijna arithmetische zekerheid daarvan rekening houden. De Regeering, zoo moet de conclusie luiden, zag in de invoering van het persoonsbewijs geen gevaar voor het geval ons land van Duitsche zijde bezet werd.

De Duitsche autoriteiten waren volkomen op de hoogte met de voorgeschiedenis van het persoonsbewijs hier te lande en nog geen maand na de bezetting bleek reeds hun belangstelling in de invoering. Bij brief van 14 Juni 1940 heeft de Secretaris-Generaal van het departement van Justitie, Mr. Tenkink, mij medegedeeld, dat „de Duitsche politie-autoriteiten namens de Duitsche overheid den wensch te kennen hebben gegeven, dat zoo spoedig mogelijk wordt overgegaan tot invoering van de identiteitskaart hier te lande". Naar het oordeel van Mr. Tenkink zou het door de Commissie van October 1939 uitgebrachte rapport een goede basis kunnen vormen voor de invoering van bedoelden maatregel.

Over het ontwerp van de betreffende regeling is toen nader overleg gepleegd met het Departement van Justitie, dat niet alleen volkomen accoord ging, maar bovendien nog deze gelegenheid wilde benutten, om dactyloscopische slips (dactyloscopisch signalement) in te voeren.

Zoo is dan tot stand gekomen de verordening no. 197 van 17 October 1940.

Een nadere conclusie behoeft ik niet te trekken. Indien hier al van eenige schuld sprake mag zijn, — wat ik ontken; het ware weer een prophétie après coup —, dan treft zij de Regeering, die in de jaren 1938—1940 aan het bewind is geweest.

Hoofdstuk VII

GEMEENTELIJKE SAMENVOEGINGEN EN GRENSWIJZIGINGEN

Een andere materie en een anders geaard bezwaar.

Op het gebied van de samenvoegingen van gemeenten en wijziging van gemeentelijke grenzen zou ik te veel Minister hebben willen spelen. De kritikasters, hier aan het woord, hadden in hun lijn, wilden zij staatsrechtelijk zuivere taal spreken, moeten zeggen, dat ik niet alleen Minister, maar ook Kroon en wetgever heb willen spelen — dat zou ook nog meer effect maken —; al deze organen toch komen naar ons positief recht bij deze materie in het geding. Maar wat een treurig voorbeeld! Als men geen andere tot zijn beschikking heeft, als dat mijn activisme is geweest, dan kan het vaderland rustig zijn.

De verordening, waarbij mij de bevoegdheid werd toegekend, gemeenten samen te voegen en gemeentelijke grenzen te wijzigen (Verordening 79/1940), is buiten mij om tot stand gekomen. Voor een voorstander van gemeentelijke samenvoegingen op groote schaal als ik steeds geweest ben, was het wel zeer verleidelijk, van deze bevoegdheid een ruim gebruik te maken. Wel verre echter, dat ik als met een bezem over het Nederlandsche territoir ben gegaan, de gemeentelijke grenzen uitwisschende, om het land publiekrechtelijk te verkavelen, heb ik mij een groote zelfbeperking opgelegd.

Voorop zij gesteld, dat ik geen enkele samenvoeging of grenswijziging, waartegen in het verleden een Minister bezwaar had gemaakt en die daarna was blijven rusten, heb doorgezet, ook wanneer ik het met de ministerieele beslissing niet eens was. Ik wijs slechts op het bekende project van de uitbreiding van Den Haag met de gemeenten Rijswijk, Voorburg en Wassenaar en op het plan om Geertruidenberg te vereenigen met Raamsdonk of alleen met Raamsdonkveer.

Wel heb ik verschillende samenvoegingen en grenswijzigingen tot stand gebracht, die reeds door den Minister aanvaard waren en zich in een min of meer gevorderd stadium van voorbereiding bevonden. De gedachte, die mij daarbij leidde, was, te voorkomen, dat het communale leven zwaar gedrukt zou worden, doordat jaren lang een plan tot opheffing der gemeentelijke zelfstandigheid of inperking van haar huishouding boven de

gemeente zou blijven hangen als een zwaard van Damocles. Vooral in zoo zwaren tijd moest althans deze verlammende onzekerheid uit den weg geruimd worden. Dit was het geval bij

1e. de toevoeging van gedeelten van de gemeenten Soest en Hoogland aan de gemeente Amersfoort (beschikking van 5 Augustus 1940 no. 17647 B.B.),

2e. de toevoeging van de gemeenten Oud-Valkenburg, Schin op Geul en Houthem — behoudens een van de laatstgenoemde gemeente naar de gemeenten Berg en Terblijt over te brengen gedeelte — zoomede gedeelten van de gemeenten Hulsberg en Berg en Terblijt aan de gemeente Valkenburg (beschikking van 30 Augustus 1940 No. 21763 B.B.),

3e. de toevoeging van een deel der gemeente Maasbree aan de gemeente Venlo (beschikking van 6 September 1940, no. 21239 B.B.),

4e. de wijziging van de grenzen van de gemeenten Goes, Kloetinge, Kattendijke, Kapelle en Wemeldinge (beschikking van 23 October 1940 no. 28774 B.B.),

5e. den wederkeerigen gebiedsafstand tusschen de gemeenten Rotterdam en Schiedam (beschikking van 18 December 1940 no. 35346),

6e. de wijziging van de grenzen der gemeenten Breda en Teteringen, opheffing van de gemeenten Princenhage en Ginneken c.a. en vorming van de nieuwe gemeente Beek N.B. en Nieuw Ginneken (beschikking van 23 December 1941 no. 42483 B.B.) en

7e. de wijziging van de grenzen der gemeenten Grave, Mill c.a. en Zeeland, opheffing der gemeenten Schaijk, Reek, Velp en Escharen en vorming eener nieuwe gemeente Schaijk (beschikking van 29 Juni 1942 no. 15650 B.B.).

Ik merk hierbij nog op, dat zoowel bij de eerste als de vijfde beschikking bij de besturen der betreffende gemeenten eenstemmigheid bestond.

Op aandrang van Dr. Ringers heb ik als noodzakelijk met het oog op den wederopbouw bevorderd:

1e. de opheffing van de gemeente Schore en de verdeeling van haar gebied tusschen de gemeenten Kapelle en Kruiningen (beschikking van 27 December 1940 no. 36143 B.B.),

2e. de wijziging van de grenzen der gemeenten Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen, Rozenburg, Schipluiden, Berkel en Rodenrijs, Capelle aan den IJssel en Barendrecht en opheffing van de gemeenten IJsselmonde, Hillegersberg, Schiebroek, Overschie, Kethel en Spaland en Vlaardinger-Ambacht (beschikking van 24 Juli 1941 no. 27141 B.B.) en

3e. de wijziging van de grenzen der gemeenten Middelburg,

Koudekerke en Oost- en West-Souburg (beschikking van 22 October 1941 no. 37581 B.B.).

En is het meer dan naakte theorie, wanneer bezwaar wordt gemaakt tegen samenvoegingen van gemeenten of gemeentelijke grenswijzigingen, ten aanzien waarvan roerende eensgezindheid bestaat en die daarnaast nog van ondergeschikt belang of door het lokaal belang geboden blijken?

Dit was het geval met

a. den wederkeerigen gebiedsafstand tusschen de gemeenten Rotterdam en Schiedam (beschikking van 18 December 1940 no. 35346 B.B.),

b. de wijziging van de grenzen tusschen de gemeenten Westerbork en Zweeloo (beschikking van 18 December 1940 no. 32263 B.B.),

c. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Geldermalsen en Buurmalsen (beschikking van 26 Februari 1941 no. 4969 B.B.),

d. de samenvoeging van de gemeenten Abcoude-Proostdij en Abcoude-Baambrugge (beschikking van 23 April 1941 no. 15054 B.B.),

e. de samenvoeging van de gemeenten Stad-Hardenberg en Ambt-Hardenberg (beschikking van 23 April 1941 no. 15146 B.B.),

f. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Maasland en Maasland (beschikking van 25 September 1941 no. 35114 B.B.),

g. de wijziging van de grenzen der gemeenten Sleen, Zweeloo, Westerbork, Rolde, Borger en Odoorn (beschikking van 24 December 1941 no. 43377 B.B.),

h. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Benthuizen en Hazerswoude (beschikking van 4 September 1942 no. 19686 B.B.),

i. de samenvoeging van de gemeenten Gronsveld en Rijckholt (beschikking van 22 December 1942 no. 26391 B.B.),

j. de samenvoeging van de gemeenten Eijsden en Mesch (beschikking van 29 December 1942 no. 26392 B.B.),

k. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Diessen en Hilvarenbeek (beschikking van 12 Februari 1943 no. U 2120 B.B.),

l. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Wonsradeel en Franekeradeel (beschikking van 10 Mei 1943 no. 4710 B.B.),

m. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Hoogezand en Slochteren (beschikking van 19 Juli 1943 no. 12008 B.B.),

n. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Hengelo en Weerselo (beschikking van 27 November 1943 no. 4736 B.B.),

o. de wijziging van de grens tusschen de gemeenten Renkum,

Wageningen, Ede, Arnhem en Heteren (beschikking van 30 December 1943 no. 14044 B.B.) en

p. de wijziging van de grenzen tusschen de gemeenten Lemsterland, Gaasterland, Haskerland en Weststellingwerf (beschikking van 31 Mei 1944 no. 7144 B.B.).

Een enkele maal heb ik een grenswijziging tot stand gebracht, om niet te keeren Duitsch ingrijpen te voorkomen — elke precedent moest hier afgesneden worden, opdat de Duitsche autoriteit te dezen niet verder zou gaan op het oorlogspad. Zoo de wijziging van de grenzen der gemeenten Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel (beschikking van 29 December 1943 no. 26039 B.B.).

Een merkwaardige grenswijziging, zij het van volkomen ondergeschikt belang, was die tusschen de gemeenten Barneveld en Ede (beschikking van 27 Februari 1943 no. 4134 B.B.). Het kasteel de Schaffelaar was te klein geworden, ook uit sanitair oogpunt, om het steeds groeiend aantal beschermde Joden te herbergen. Een uitbreiding werd gevonden in de barak van de werkverschaffing „de Biezen”. Deze lag echter op het territoir der gemeente Ede, waar een volkomen verkeerde burgemeester was. Ik kon dezen man niet als dwarskijs hebben in dit joodsche asyl en daarom heb ik, alleen dus om een werkverschaffingsbarak onder een anderen burgemeester te brengen, een gemeentelijke grenswijziging tot stand gebracht. Zeker volkomen verkeerd volgens mijn critici, maar ik zou het een volgende maal weer doen en ik zou wel doen.

Tal van voorstellen van samenvoegingen van gemeenten en gemeentelijke grenswijzigingen heb ik afgewezen, ondanks op mij uitgeoefenden drang. Ik wijs hier op het groote project-uitbreiding van Helmond.

Ook heb ik, om Duitsch ingrijpen te voorkomen, grenswijzigingen of samenvoegingen van gemeenten ter hand genomen, maar op de lange baan geschoven. Dit was het geval met de opheffing van de gemeente Waterlandkerkje en de verdeeling van haar gebied tusschen de gemeenten Oostburg en IJzendijke; de samenvoeging van de gemeenten Koewacht en Overslag en de wijziging van de grenzen tusschen de gemeenten Scherpenzeel, Renswoude en Veenendaal, hetgeen bovendien gepaard zou moeten gaan met een wijziging van de grenzen tusschen de provincies Gelderland en Utrecht. Op verschillende manieren is hierbij den Duitschen autoriteiten de wind uit de zeilen genomen.

Zoo heb ik ook menigmaal een samenvoeging van gemeenten naar den schijn in overweging genomen, ten einde te voorkomen, dat de Duitsche autoriteiten een dier gemeenten zouden zegenen met een N.S.B.-burgemeester.

Door te schermen met een in voorbereiding zijnde grenswijziging der gemeenten was het mogelijk, de ambtsperiode van de burgemeesters van Vlissingen en Waalwijk, die den 65-jarigen leeftijd bereikt hadden, te verlengen. Hetzelfde was gedurende bijna twee jaar het geval met den burgemeester van Scherpenisse. Ook in Elkerzee, Ellemeet en Krabbendijke, welker burgemeesters ontslagen waren, kon op dezen grond voorkomen worden, dat een N.S.B.-er zich op den burgemeestersstoel plaatste.

Materieel maak ik mij sterk, dat ik alle op dit gebied door mij genomen besluiten verdedigen kan. Angstvallig heb ik mij steeds rekenschap gegeven, dat de normale wettelijke waarborgen buiten werking gesteld waren, en dat ik tot plicht had, als ik een regeling tot stand bracht, de belangen der gemeenten en haar ingezetenen zoo trouw mogelijk te behartigen.

Wat ik steeds volstrekt geweigerd heb, is wijziging te bevorderen van provinciale grenzen. In dit opzicht was ik te meer op mijn hoede, omdat mij, reeds in het begin van de bezetting, uit den Duitschen politiesector was medegedeeld, dat bij Rauter het streven voorzat, in overeenstemming met de vijf directoraten van politie, de elf provinciën tot vijf terug te brengen. Ik heb toen, zonder een oogenblik te verliezen, deze aangelegenheid besproken met Dr. Wimmer en hem medegedeeld, dat van mij een zoodanige herindeeling van het land niet te verwachten was, maar dat ik ze ook van Duitsche zijde niet zou aanvaarden, omdat daarmee de schendende hand zou worden geslagen aan een stuk historie van ons land, de zeven provinciën met haar historische uitbreiding. Dr. Wimmer gaf mij toen de verzekering, dat een zoodanige herindeeling niet zou worden bevorderd.

Met het gevaar voor oogen, dat, wanneer ik slechts een vinger gaf, de heele hand genomen zou worden, en zoo sprongsgewijs toch in een richting zou kunnen worden getreden als ik zoo juist teekende, heb ik zelfs geweigerd, een provinciale grenswijziging tot stand te brengen, die ik overigens in elk opzicht te verdedigen achtte. Ik denk hierbij aan de afscheiding van de eilanden Vlieland en Terschelling van Noord-Holland en hun inlijving bij Friesland, met welk gewest zij ook door tal van banden verbonden worden. De regeling is toen tot stand gekomen bij Verordening van den Rijkscommissaris van 1 Juli 1942 no. 73/1942.

Zoo heb ik ook geweigerd, den Noord-Oostpolder provinciaal in te deelen, of van de gezamenlijke polders in het IJsselmeer een twaalfde provincie te maken, een plan, waarvoor ik trouwens zelf niets voelde. Ik heb gemeend, de regeling van deze materie te moeten overlaten aan de Regeering, die eenmaal weer aan het bewind zou zijn in een vrij Nederland.

Hoofdstuk VIII

DE BESTUURSVERORDENING

Den 11en Augustus 1941 kwam de zoogenaamde achtste verordening tot stand betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied (Verord. 152-1941). Ook met een beroep op deze verordening zijn fiolen van verwijt over mijn hoofd uitgestort; ik zou het Nederlandsche democratische beginsel verraden hebben, door, onder een regeling, waarvan het leiders-principe de alpha en omega was, op mijn zetel te blijven. Ik denk, dat het verwijt nog aan intrensieke kracht zal winnen, wanneer ik zeg, dat het Departement op mijn aanwijzing gedurende de geheele procedure van totstandkoming der verordening een vinger in de brei heeft gehad. Ook hier moet een verklaring van het motief en een uiteenzetting van hetgeen daardoor bereikt werd, olie werpen op de golven.

Geen haar van mijn hoofd denkt er natuurlijk aan, de verordening niet te stempelen als volkomen onnederlandsch. Bij de beoordeeling van het te haren aanzien gevoerde beleid, geve men zich echter wel rekenschap van het feit, dat zij als transitoir recht slechts zou gelden voor den tijd van de bezetting.

Het departement heeft zich bij het tot stand komen dier verordening ingezet, om het nationaal bestuurlijk karakter zooveel mogelijk tot zijn recht te doen komen en het democratisch principe te handhaven. En dit is ook geslaagd.

Terwijl oorspronkelijk de bedoeling van Duitsche zijde was, de beide Kamers van de Staten-Generaal, de provinciale staten en de gemeenteraden op te heffen, heeft het departement bereikt, dat deze lichamen slechts in rust gesteld werden. Practisch was dit natuurlijk hetzelfde, maar uit een staatsrechtelijk oogpunt maakte het een groot verschil uit. De Nederlandsche staatsbouw bleef gehandhaafd; slechts kwamen tijdens den bezettingstijd de representatieve lichamen niet bijeen. Daardoor was het mogelijk, dat de leden van de Tweede Kamer een schadevergoeding bleven genieten; daardoor werd ook bereikt, dat deze lichamen onmiddellijk na den bezettingstijd bijeen zouden kunnen komen, wanneer men dit noodig of wenschelijk achtte.

Nu moet het mij van het hart, dat ik dit in rust stellen van de

representatieve lichamen in bezettingstijd volkomen juist vind, al zijn mijn motieven geheel anders geaard dan die, welke aan Duitsche zijde tot den maatregel leidden. Ik zelf heb tijdens het bewind van Generaal Winkelman een circulaire laten uitgaan aan de gemeentebesturen, om de raden niet bijeen te doen komen. Ik achtte het zeer bedenkelijk, dat de raden zouden vergaderen, terwijl om ons heen de oorlog woedde. Een per radio doorgegeven overwinningsbericht van geallieerde zijde, een Duitsche onwelgevallige maatregel konden in een gemeenteraad leiden tot ontboezemingen, die zeer gevaarlijk konden zijn. De voorzitter zou kunnen hameren en den spreker tot de orde roepen, maar het woord zou zijn gezegd en — de practijk heeft het geleerd — de burgemeester zou alle kans, zoo niet zekerheid hebben, zijn ambtelijk leven afgesneden te zien. Daarom is het in tijden als deze beter, de raden niet bijeen te doen komen; voor de provinciale staten geldt, zij het ook op beperkte schaal, hetzelfde. Generaal Winkelman was het hiermede niet eens en heeft mij gelast, de circulaire weer in te trekken, hetgeen bij circulaire van 27 Mei 1940, gericht tot de Commissarissen der Koningin, is geschied. Ik blijf mijn standpunt het juiste achten en vind daarbij steun bij twee oud-ministers van Binnenlandsche Zaken, vogels van diverse pluimage, die het beiden met mij eens waren. Deze steun weegt wel op tegen de afkeuring van Generaal Winkelman, die, misschien voortreffelijk strateeg, zich nimmer in het staatsbeleid bewogen had.

De invloed van mijn Departement heeft er ook toe geleid, dat de Gedeputeerde Staten als beslissend college behouden zijn, zij het alleen met het oog op de administratiefrechtelijke geschillen. Helaas tevergeefs heb ik gepoogd, ook het goedkeuringsrecht ten aanzien van besluiten van lagere organen voor het college te behouden; dit is mij, ondanks taaien strijd, niet mogen gelukken.

Het belangrijkste strijdpunt was wel het recht om aanwijzingen te geven aan de burgemeesters. In de lange reeks van voorontwerpen was dit recht bij uitsluiting toegekend aan de Commissarissen in de provinciën. Ik heb toen voorgesteld, dat het recht om aanwijzingen te geven mede, en dan natuurlijk bij voorrang, zou toekomen aan den Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken. De redacteur, Dr. Rabl, vond dit onnoodig, omdat de Secretaris-Generaal krachtens de Instructie van 1850 toch het recht had, aanwijzingen aan de Commissarissen te geven. Voor mij bood dit echter geen voldoende waarborg, vooreerst omdat er aanwijzingen konden zijn, geldend voor alle burgemeesters, los van provinciale grenzen, maar bovenal, omdat ik door een aanwijzing aan een Commis-

saris een door hem aan burgemeesters gegeven opdracht vaak niet tijdig zou kunnen achterhalen.

Wanneer een Commissaris mij wilde tegenwerken, omdat hij mij noode op mijn zetel aan het hoofd van het bestuursapparaat zag, zou hij een bericht op een ter zake door mij gestelde vraag kunnen traineeren. Voordat dan na ontvangst van het bericht de zaak aan het departement onderzocht was, zouden misschien weken sedert de opdracht verstreken kunnen zijn. Ook de uitvoering van een aanwijzing mijnerzijds om de opdracht te wijzigen of in te trekken zou de Commissaris kunnen saboteeren en dan kon in veel gevallen de zaak reeds haar actualiteit verloren hebben. Daarom en daarom alleen stond ik er op, dat mijn recht om aanwijzingen te geven in de verordening werd opgenomen. Ik zeide aan Dr. Rabl, die van de eindbespreking aan den Rijkscommissaris rapport zou uitbrengen, dat ik deze zaak beschouwde als een *conditio sine qua non*. Op zijn vraag wat ik daarmee bedoelde, antwoordde ik, dat ik liever niet met de sabel rinkelde, maar dat hij zeer goed begreep, dat de zaak anders voor mij onaannemelijk zou zijn. De Rijkscommissaris heeft toen persoonlijk beslist, dat het recht van den Secretaris-Generaal in de verordening zou worden opgenomen. Niet dus om de tijdens de bezetting staatsrechtelijk theoretische vraag of het leiders-principe in ons land acceptabel was, maar om de uit een oogpunt van practisch staatsbeleid noodzakelijke regeling, dat de N.S.B. Commissarissen in bedwang moesten kunnen worden gehouden, heb ik het *non possum* laten hooren. In gelijk geval zou ik weer zoo handelen.

Zoo heb ik het artikel over het aanwijzingsrecht ook in de practijk toegepast; niet om daarmee op de burgemeesters los te gaan en het beter te willen weten dan zij, maar om de verkeerde gezagsdragers zooveel mogelijk in het gareel te houden.

En hoe is het nu gegaan met de uitvoering? De verordening bood vele mogelijkheden, om in de practijk te handelen als waren de oude, beproefde Nederlandsche rechtsregels in waarde gebleven.

In tegenstelling met het niet bijeenkomen van de Provinciale Staten en de gemeenteraden beschouwde ik het in rust stellen van de niet in het openbaar vergaderende colleges van Gedeputeerde Staten en van burgemeester en wethouders als een achteruitgang. Ik heb mij dan ook ingezet, dit euvel zooveel mogelijk te keeren. Steeds heb ik den burgemeesters van den ouden stijl op het hart gebonden, in de practijk met hun wethouders te handelen en te vergaderen als ware niets veranderd. Dit is, ik mag wel zeggen, ook algemeen geschied. Burgemeester

en wethouders vergaderden, als waren zij nog een college. Rechtens had de burgemeester alleen te beslissen en te beschikken, in feite geschiedde het door Burgemeester en Wethouders. En den burgemeesters van den nieuwen stijl, die nog eenigszins handzaam waren, gaf ik hetzelfde in overweging: hun oude wethouders zoo eenigszins mogelijk te behouden en regelmatig met hen te vergaderen.

Maar daarvoor was het dan ook noodig, dat er wethouders van den ouden stempel waren. Waar een burgemeester van den goeden Nederlandschen stijl aan het hoofd der gemeente stond, ried ik met klem den wethouders, met hun burgemeester aan de touwen te blijven, om te voorkomen, dat een wethouder van de verkeerde richting zich op hun stoel zou nestelen. Daarom alleen reeds was het aanblijven gerechtvaardigd; wanneer een drager van de beginselen van de N.S.B. zich indrong in het bestuur der gemeente, zou het Nederlandsch karakter van dat bestuur met den besten wil ter wereld niet meer te handhaven zijn.

Maar ook in gemeenten, waar een lid der N.S.B. den burgemeesterlijken zetel bezette, gaf ik den wethouders den raad, zoo lang hun geweten geen geweld werd aangedaan, op hun post te blijven. Het was hun plicht, voor de belangen van de gemeente en haar burgerij tegenover den burgemeester op de bres te staan en een tegenwicht te vormen tegen invloeden uit de beweging, die in veel gevallen de burgemeesters wilden sturen in een richting, die veel verder ging dan de verantwoordelijke burgemeester zelf oirbaar achtte.

Niet anders was het in de provincie met de Gedeputeerde Staten.

Men heeft mij dien drang op de wethouders en de Gedeputeerden, om aan te blijven ook onder de werking van de bestuursverordening, euvel geduid. Ik van mijn kant ben overtuigd, dat het aanblijven der functionarissen in vele provinciën en gemeenten een zegen is geweest en dat daardoor de belangen dezer lichamen het best gediend zijn.

Dit was ook het oordeel, dat ik van verschillende zijden na verkregen ervaring beluisterde. Ik herinner mij een geval, dat mij zeer getroffen heeft. In een onzer provinciën waren bij het in werking treden van de bestuursverordening de meeningen terzake verdeeld. Ik heb toen met het college vergaderd en zij, die inderdaad zeer ernstig van meening waren, dat men de zetels ruimen moest, besloten toen voorloopig aan te blijven en de ontwikkeling aan te zien. Geruimen tijd, misschien wel twee jaar later, vergaderde ik weer met het college en spontaan gaf men mij toen te kennen, dat mijn raad goed geweest was.

Een triest voorbeeld, dat men in sommige kringen den Ge-

deputeerden hun aanblijven wel heel kwalijk genomen heeft, is wel geleverd in Drenthe. Gedeputeerde was daar een voortreffelijk man, dien ik, evenals de Commissaris der Koningin in dat gewest en al zijn collega's, al waren deze ook van diametraal tegenovergestelde richting, in hooge eere had. Ik denk hier aan K. Brok. Deze is, goed vaderlander, in de eerste maanden van 1944 gestorven en onder groote belangstelling in Assen ter aarde besteld. Maar bij de algemeene belangstelling ontbrak daar de geheele S.D.A.P. Statenfractie, zooals mij werd verzekerd uit protest tegen het aanblijven van den heer Brok. Verwijten over het graf van een zoo braaf mensch als Brok was, dat is een triest voorbeeld van wat de bezettingstijd heeft te zien gegeven.

Mij wil het geheele verwijt over het aanblijven van het bestuursapparaat ook onder de achtste veordening wel heel ver van de realiteit verwijderd schijnen. Alsof deze verordening, bestemd om in een bezettingstijd te werken, niet gedoemd was, onmiddellijk te verdwijnen, nadat de oorlog geëindigd was. Ik denk, dat Thorbecke en mijn leermeester Oppenheim zich niet naar aanleiding van de houding van den tijdelijken beheerder van het Departement, waaraan de uitvoering van de Provinciale en Gemeentewet is toevertrouwd, in hun graf zullen hebben omgekeerd.

HET JOODSCHE VRAAGSTUK

Het was in de eerste weken na de instelling van het burgerlijk Duitsch bestuur, dat Dr. Wimmer mij de verheugende mededeeling deed, dat er geen joodsch vraagstuk voor den Duitschen bezetter in dit land bestond. Slechts enkele weken later verschenen de eerste maatregelen tegen de joden — het betrof de joodsche ambtenaren — en toen ik Dr. Wimmer wees op het feit, dat deze maatregelen kwalijk te rijmen waren met zijn mededeeling van slechts korten tijd geleden, gaf hij dit toe en verdedigde of verklaarde het alleen met de woorden: „Die Umstände haben sich geändert". De joden moesten universeel, aldus de door hem aangevoerde rechtsgrond, wegens de behandeling, hun rasgenooten in Deutschland aangedaan, worden beschouwd als vijanden van het Deutsche rijk. Waren zij dat niet, dan zouden het heelemaal geen kerels zijn. Zij moesten daarom worden geacht, het Deutsche rijk, dat in een strijd op leven en dood gewikkeld was, zooveel mogelijk te willen schaden. Maar dan was het ook een plicht van zelfbehoud voor het Rijk, den joden dat te beletten en daarom zeker niet toe te laten, dat zij in publieke functies bleven in landen, waar het Deutsche gezag heerschte.

Geleidelijk zijn toen de verschillende andere joodsche maatregelen gevolgd en telkens weer, maar vooral bij de eerste maatregelen, maakte het vraagstuk een punt van ernstige overweging in het college van de Secretarissen-Generaal uit; zouden wij, waar het hier maatregelen gold, die zoozeer tegen de volks-overtuiging en de in het volk levende tradities indruischten, ons terugtrekken, dan wel, zij het onder protest, voortgaan, onze taak te vervullen. Wij hebben gemeend, op onzen post te moeten blijven.

Wij realiseerden ons, dat het een hersenschim zou zijn, ons een oogenblik te koesteren in de illusie, dat wij de maatregelen zouden kunnen keeren; het waren maatregelen van Europeesche strekking: Deutschland had zich tot taak gesteld, over het geheele continent het joodsche vraagstuk in zijn zin op te lossen. Wij konden alleen protesteeren en streven, den Duitschen bezetter zooveel mogelijk wind uit de zeilen te nemen en te trachten te redden wat nog te redden was met inschakeling van den factor tijd. Gingen wij heen, dan was die factor tijd reeds bij voorbaat ontkracht en de toekomst, met de N.S.B. aan het bewind, volkomen hopeloos. De joden waren dan zonder eenige bescherming aan hun beulen overgeleverd. In dien zin hebben zich ook bij herhaling verschillende vooraanstaande joden tegenover mij geuit: blijf op uw zetel, anders zijn wij allen reddeloos verloren. Zoo de president van den Hoogen Raad

der Nederlanden, Mr. L. E. Visser, Prof. Dr. D. Cohen en anderen.

Er was geen terrein, waarop met de Duitsche autoriteiten zoo moeilijk te strijden was; zoo hemelsbreed verschilden de standpunten, van waaruit wij van gedachten wisselden.

Met het oog op het voorgenomen ontslag van de joodsche ambtenaren, waren alle Secretarissen-Generaal ontboden bij Dr. Wimmer, tot wiens bevoegdhedenkring het joodsche vraagstuk behoorde. Wij zetten ons toen met onze gansche persoon in, om dit ontslag te voorkomen.

Daar de joodsche ambtenaren, buiten functie gesteld, toch reeds in de onmogelijkheid waren, om Duitschland te schaden, was — aldus onze stelling — een ontslag volkomen overbodig. De verder strekkende maatregel van ontslag zou zuivere willekeur zijn of de rechtsgrond voor de buiten functie-stelling was slechts *pour le besoin de la cause* uitgedacht. Het bleek echter aldra, dat wij voor een in Berlijn uitgemaakte zaak stonden.

Wij gebruikten in ons protest de woorden: „joodsche volks-genooten” en toen onze voorzitter, Snouck Hurgronje, op een desbetreffende vraag antwoordde, dat wij inderdaad de joden beschouwden als onze volksgenooten, sloeg Dr. Wimmer van ontzetting bijna achterover. Tot zulk een ziekelijk peil was de afkeer van de joden gestegen. Toen ik den volgenden dag voor een andere aangelegenheid weer bij Dr. Wimmer ontboden was, kwam ik op het onderhoud van den vorigen dag terug. Ik zeide hem, dat hij blijkbaar het Nederlandsche standpunt niet begrepen had. Er mocht in verschillende lagen van het Nederlandsche volk een maatschappelijke scheidingslijn zijn met de joden, wat het geheele volk zonder uitzondering in de Duitsche maatregelen kwetste, was, dat deze in onverzoenlijken strijd waren met onze sedert eeuwen overgeleverde tradities, dat de joden, die naar Nederlandsch recht Nederlandsche staatsburgers waren, in hun recht verkort werden. En of dat nu één jood betrof of honderdduizend, dat bleef hetzelfde. Daarom stuitten de Duitsche opvattingen en maatregelen op dit gebied ons zoo tegen de borst.

Nog veel moeilijker werd de strijd op dit gebied, toen de behandeling der joodsche aangelegenheden van Dr. Wimmer werd overgebracht naar den politie-sector van Rauter. Nadat ik verschillende malen bij hem de joodsche belangen verdedigd had en tegen geprojecteerde maatregelen bezwaar had gemaakt, begon hem dat blijkbaar te vervelen. Op een dag, dat ik andermaal met dit doel een onderhoud met hem had, wees hij mij af met de mededeeling, dat het joodsche vraagstuk geen onderwerp van bespreking met mij, noch met eenige andere Nederlandsche autoriteit meer kon uitmaken; het was een Duitsche aangelegen-

heid, die de Duitsche autoriteit alleen zou oplossen. Ik protesteerde zoowel bij hem als later bij den Rijkscommissaris persoonlijk, maar de zaak was daarmee, althans wat Rauter betreft, beslist.

Ik wilde mij echter nog niet gewonnen geven en nam toen mijn toevlucht tot den Commissaris-Generaal zur besonderen Verwendung, en tot mijn eigen verbazing met goed gevolg. Uit liefde voor de joden zal Schmidt mij zeker niet op dit gebied faciliteiten verleend hebben; het was zuiver politiek. Maar, om welke beweegredenen dan ook, ik kreeg het gedaan, dat eenige joden — het waren er welgeteld vijf — van deportatie werden vrijgesteld. Later is dat getal geleidelijk gegroeid.

Nu moest wel spoedig de tegenstelling Schmidt—Rauter ook op dit gebied naar voren treden. De S.S. namelijk stoorde zich niet aan beroep van gevangen genomen joden op de bescherming van Schmidt. Ik kreeg toen van joodsche zijde een dringend verzoek, den beschermden joden een stuk te bezorgen, dat zij steeds bij zich zouden dragen en, in geval van nood, vertoonen. Ik heb hun toen een door mij geteekende verklaring toegezonden en dat deze een groote verlichting bracht, bleek mij uit een brief, dien ik den 1sten October 1942 van zeer geachte joodsche zijde mocht ontvangen. „In de laatste dagen mocht ik met vreugde constateeren, in hoeveel harten je handteekening een lichtstraal heeft geworpen. Vandaag bezocht ik eenige familieleden in Amsterdam. De opluchting, die je brief van 28 September heeft geschonken aan deze enkelen onder de ontzaglijk zwaar beproefde en beangstigde groep, is haast niet te beschrijven. Voor dit alles mijn allerhartelijksten dank”.

Nu heeft men ook op dit gebied kritiek tegen mij gericht en wel deze, dat ik niet heb geselecteerd en dat door mij uit een oogpunt van staat en maatschappij onbelangrijke joden geholpen zijn, terwijl joden, die zich op de een of andere wijze verdienstelijk gemaakt hadden, buiten bescherming bleven. Dit was, althans zeker in het begin, inderdaad het geval en is uit verschillende factoren te verklaren. Vooreerst ressorteerden onder het Departement van Binnenlandsche Zaken veel minder joden en zeker joden met een naam op wetenschappelijk, artistiek of ander gebied dan bij de technische departementen. Daarnaast was het zaak Fortuna bij de voorhoofdslok te grijpen, als bij Schmidt een gunstige wind woei: carpe momentum. Reeds betrekkelijk spoedig echter kon ik selectie toepassen, daar verschillende personen, die een belangrijke positie in ons land bekleed hadden — oud-Ministers, leden van de Staten-Generaal, oud-gouverneurs-generaal, oud-opperofficiëren, professoren e.a. — zich tot mij wendden; hun aanbeveling was in vele gevallen reeds een titel, om meer in het bijzonder aandacht te geven aan de joden, die door hen voorgesteld werden. Bovendien heb

ik reeds spoedig aan jongeren voorrang gegeven boven ouden van dagen, hoe hard ook dier lot zou zijn. De jeugd moest naar mijn meening bij voorkeur beschermd worden en bij jonge meisjes bewoog mij bovendien de onzekerheid, welk lot haar in Duitschland of Polen te wachten stond.

Teneinde de beschermde joden nog meer veilig te stellen tegen ingrijpen van de S.S., kwam toen de gedachte op, hen bijeen te brengen in een apart groot gebouw in het oosten van het land. De Commissaris-Generaal Schmidt ging met dit denkbeeld accoord. Ik zou zelf een gebouw uitzoeken en stelde alleen als eisch, dat de leiding in Nederlandsche handen zou zijn en de inrichting zich zou bevinden in een gemeente, waar een Nederlander van den ouden stempel als burgemeester aan het hoofd stond; Schmidt stemde daarmee in. De beschermde joden zijn toen bijeengebracht in het kasteel De Schaffelaar te Barneveld en zij zijn er in het algemeen, gegeven de omstandigheden en na de martelende onzekerheid, waarin zij leefden, gelukkig geweest. Toen het aantal beschermde joden zich uitbreidde en De Schaffelaar te klein werd, om, ook met het oog op de sanitaire toestanden, allen in zich op te nemen, werd uitbreiding gezocht en gevonden in de uitstekend ingerichte barak „De Biezen”, vlak over de grens van de gemeente Barneveld in de gemeente Ede gelegen. Daar in deze laatste gemeente een N.S.B.-burgemeester was, heb ik de grenswijziging tot stand gebracht, waarop ik reeds in hoofdstuk VII doelde.

Zoolang Schmidt leefde, zaten de joden daar veilig. Toen hij echter het tijdelijke met het eeuwige verwisseld had, werd de toestand precair. Het was in de laatste dagen van September dat Rauter zijn slag sloeg. Den 29sten September 1943 deelde hij mij mondeling mede, dat op hetzelfde oogenblik men reeds bezig was, de joden uit Barneveld over te brengen naar Westerbork. Ik protesteerde tegen deze handelwijze, die in strijd was met de mij door den Commissaris-Generaal Schmidt gegeven verzekeringen. Het fait accompli was echter niet meer te achterhalen; hij gaf mij alleen de verzekering, dat de joden onder hun Nederlandsche leiding zouden blijven en dat zij het in het algemeen ook beter zouden hebben dan in Barneveld. Ik gaf, terstond nadat ik op het Departement was teruggekeerd, opdracht aan twee ambtenaren, die de joodsche aangelegenheden behandelden, naar Barneveld te gaan en toe te zien, hoe het overbrengen in zijn werk ging. 's Namiddags te 5 uur kwam een hunner mij nog te Apeldoorn rapport uitbrengen en hij deelde mij mede, dat het transport alles te wenschen overgelaten had en dat van een Nederlandsche leiding geen sprake was. Deze had zelfs de reis naar Westerbork niet mogen meemaken; de

leiding in Westerbork zou ook de leiding van de Barneveld-joden hebben.

Ik zond toen stante pede een telegram aan Rauter van dezen inhoud:

„Der Zusicherung, die Sie mir heitemorgen über die Juden in Barneveld erteilten, haben bereits jetzt die Handlungen der Ihnen untergegebenen Stellen nicht entsprochen.

Die niederländische Leitung des Lagers in Barneveld hat die nach Westerbork abgeführten Juden nicht begleiten dürfen und hat in Barneveld zurückbleiben müssen.

Als Begründung für diese Haltung berief man sich von deutscher Seite darauf, dass Sie hierüber keine Anweisung erteilt hätten. Die niederländische Leitung ist eine der wichtigsten Voraussetzungen dafür, dass in die Behandlung der Juden, Ihrer Zusicherung gemäss, keine Änderung eintritt.

Daher bitte ich Sie dringlichst, möglichst bald die entsprechenden Anweisungen erteilen zu wollen."

Den volgenden dag ontving ik de volgende telegrafische reactie:

„Sie haben mich gestern missverstanden. Ich habe Ihnen gesagt, dass Juden aus Barneveld nach Westerbork in das Lager kommen, das Sie seinerzeit für die deutschen Emigranten aufgebaut haben. In diesem Zusammenhang fragten Sie mich ob auch der niederländische Führer oben bliebe, worauf ich Ihnen dieses bejahte. Ich meinte den seinerzeitigen niederländischen Lagerführer von Westerbork, der auch heute noch in Westerbork sitzt, nicht aber Ihre Betreuungsmannschaft aus Barneveld, die ja überzählig geworden ist, da das Judenlager in Westerbork einen eigenen Judenrat hat und sich selbst verwaltet. Ich habe Ihnen aber freigestellt und Sie eingeladen in der nächsten Zeit einmal in das Lager zu fahren, um mit den Juden einmal zu sprechen.

Ich hätte nie zugestimmt, dass Barnevelder Betreuer im Westerborker Lager ein- und ausgehen. Das wäre ganz unmöglich. Sie haben mich wie gesagt, falsch verstanden."

Ik heb hem in het geheel niet verkeerd begrepen en het is wel teekenend, dat een Duitsche autoriteit, aan wie ik eenige dagen later het verloop vertelde, mij zeide: U hebt natuurlijk in Uw relaas van het verloop en van de toezeggingen van Rauter gelijk en Rauter liegt.

Het streven moest er nu op gericht zijn, dat de beschermde joden althans binnen de landspalen bleven, en daarop werd nu de laatst mogelijke aanslag gedaan op 12 Juni 1944. Daar ik met den Secretaris-Generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, Prof. van Dam, die eveneens een aantal joden had weten te redden, tot een onderhoud met Rauter was opge-

roepen, behoefde men geen voorspellenden geest te bezitten, om, als het ware met de vingertoppen, aan te voelen, waarover het zou loopen. Ik vreesde zelfs, dat ik zou hooren, dat de joden reeds naar Duitschland weggevoerd waren. Dit was echter niet het geval. Rauter was, in tegenstelling met zijn gewoonte, honingzoet. Hij deelde mede, dat de Rijkscommissaris zijn woord gegeven had, dat deze joden in het land zouden blijven en dat dat hij zich aan dat woord gebonden achtte. Nu moest men echter rekening houden met de mogelijkheid, dat, als gevolg van een invasie, een andere rechtstoestand zou intreden; dan zou hier de uitzonderingstoestand worden afgekondigd, waarbij niet meer de Rijkscommissaris, maar de weermachtsbevelhebber de hoogste macht in het land zou uitoefenen. Deze nu zou zich niet gebonden achten aan het woord van den Rijkscommissaris en zeker zou de weermacht niet toelaten, dat een kamp als dat in Westerbork met zooveel vijandige elementen in het land bleef. Ook zou zich het geval kunnen voordoen, dat door geallieerde vliegers wapens werden neergegooid in het kamp. Dan zou het mogelijk zijn, dat de joden naar de wapens grepen en met de wacht slaags raakten. Dan zou bloed vloeien. Was het daarom niet het beste, aldus de vraag van Rauter, dat zij nu veilig en rustig werden overgebracht naar Duitschland? hij zou zich dan bij den Reichsleiter Himmler inzetten, dat hun verblijf werd toegestaan in Theresienstadt, waar zij ook in een geprivilegieerd oord zouden zijn. Dit zou toch beter zijn dan dat zij later hals over kop, misschien in een paar uur, zonder iets te kunnen medenemen werden weggevoerd, wie weet waarheen. Hij zou dan zijn beschermende hand niet meer over de joden kunnen uitstrekken. De beschermende hand van Rauter over de joden! Hij deelde tevens mede, dat hij dien zelfden morgen met betrekking tot de gedoopte joden een onderhoud in gelijken geest had gehad met drie predikanten, waaronder de Haagsche predikanten Dijckmeester en Langman. Deze hadden een bedenktijd gevraagd en medegedeeld, dat, als het plan voortgang had, zij er prijs op stelden, dat iemand als vertrouwensman van de Kerken de reis zou kunnen meemaken. Rauter had in een en ander toegestemd. Mij werd eveneens op mijn verzoek een bedenktijd toegestaan.

Toen ik, thuis gekomen, rustig het plan nader overdacht, kwam ik steeds meer tot de overtuiging, dat ik hierin niet treden mocht. Wat ook later het lot van de betreffende joden zijn zou, men mocht nooit kunnen zeggen, dat, met medewerking van de Nederlandsche autoriteiten, Nederlandsche staatsburgers buiten het land gevoerd waren.

Dienzelfden middag had ik een bespreking met ds. Dijckmeester, die, toen hij mijn bezwaren gehoord had, deze zoo

zwaarwichtig achtte, dat hij op zijn aanvankelijke gedachte, dat de uitgestoken hand moest worden gegrepen, terugkwam. De zaak was echter op hetzelfde oogenblik in Amsterdam in bespreking in een commissie van drie, welke in deze voor de Kerken te beslissen had.

Tegen dienzelfden middag had ik ook een onderhoud met een vooraanstaanden jood in Den Haag. Ik zeide hem, dat ik in een zoo belangrijke zaak zijn oordeel wenschte te kennen. Wij bespraken de zaak van alle kanten met de slotsom, dat hij geheel hetzelfde standpunt innam als ik.

Den daaropvolgenden Woensdag had ik te mijnen huize nog een bespreking met de predikanten Gravemeyer en Langman, die mij het afwijzend standpunt van de Kerken mededeelden.

Ik heb zelf mijn afwijzend standpunt neergelegd in mijn brief aan Rauter d.d. 17 Juni 1944, luidende:

„Dem Vorhaben, von dem Sie Montag den 12. d.M. meinen Amtskollegen Ministerium für Erziehung, Wissenschaft und Kulturverwaltung und mich in Kenntnis setzten, habe ich meine Aufmerksamkeit gewidmet. Das Ergebnis meiner Erwägungen teile ich Ihnen nunmehr mit.

Wie Sie mitteilten, muss der Möglichkeit Rechnung getragen werden, dass im Falle einer Zuspitzung der internationalen Lage nicht länger der Herr Reichskommissar, sondern die deutsche Wehrmacht die höchste Gewalt in unsrem Lande ausüben würde; der Herr Reichskommissar wäre, wie Sie mir mitteilten, sodann nicht länger imstande seiner Zusage, dass die Juden, welche unter seinem Schutze stehen, in den Niederlanden bleiben können, zu entsprechen; die Wehrmacht betrachte sich nicht als gehalten, diese Zusage zu berücksichtigen.

Dieser Ansicht vermag ich nicht beizutreten. Die Kontinuität der Staatsführung bringt mit sich, dass eine Zusage, welche die höchste Gewalt, in diesem Fall also der Herr Reichskommissar, einmal gemacht hat, geachtet werden muss.

Eine Invasion vermag hieran nichts zu ändern. Glaubt die Besatzungsmacht, der Möglichkeit Rechnung tragen zu müssen, dass unter bestimmten Umständen Unruhe im Lager würde eintreten können, eine Unruhe, welche gegebenenfalls einen bewaffneten Konflikt herbeiführen könnte, so würde in Anbetracht der verhältnismässig geringen Anzahl der privilegierten Juden eine geringe Verstärkung der Bewachung genügen.

Ich selbst betrachte die Möglichkeit eines Widerstandes seitens der Bewohner des Lagers, im Anbetracht ihrer geringen Anzahl und ihrer Zusammensetzung, als nahezu imaginär.

Dem niederländischen Volk gegenüber könnte ich jedoch die Verantwortung nicht übernehmen, wenn ich mich mit dem Vorhaben einverstanden erklärte, niederländische Juden, welche

nach niederländischem positivem Recht die niederländische Staatsangehörigkeit besitzen, ausser Landes zu verweisen, wodurch sie dem Gesichtskreis der niederländischen Behörden und dem von diesen gewährten Rechtsschutz, wie gering dieser unter den obwaltenden Umständen auch sein mag, entzogen würden.

Auf Grund dieser Überlegungen bitte ich Sie nachdrücklich, dieses Vorhaben nicht durchzuführen und die Möglichkeit erwägen zu wollen, dass der Herr Reichskommissar den Juden nicht nur weiter seinen Schutz angedeihen lässt, so lange er die höchste Gewalt in unsrem Lande ausübt, sondern es ausserdem dahin leitet, dass die Deutsche Wehrmacht die von ihm gegebene Zusage respektiert, falls sie eines Tages die höchste Gewalt in unsrem Lande übernehmen sollte."

Ik had tevoren Prof. van Dam ingelicht, die zich bij dit standpunt in een afzonderlijk schrijven aansloot. Blijkbaar zag Rauter in mij den belhamel, zooals blijkt uit de reactie, die ik den 20sten Juni d.a.v. van hem ontving:

„Ich möchte vor allem darauf hinweisen, dass ich weder für den Herrn Reichskommissar noch für die Wehrmacht gesprochen habe, sondern dass ich mit Zustimmung des Herrn Reichskommissars, den ich vorher fragte, versucht habe, Sie dafür zu gewinnen, dass die Juden jetzt nach Theresienstadt abgegeben werden und dass für den Fall einer Zusage Ihrerseits ich beim Reichsführer-SS versuchen wollte zu erwirken, dass er die Zustimmung gibt, dass die Juden in Theresienstadt bleiben. Es war dies ein wohlgemeinter Ratschlag von mir, den ich gerade im Interesse der seinerzeitigen Zusicherung, die Ihnen gegeben wurde, gemacht habe. Ich bedauere, dass Sie auf diesen Vorschlag nicht eingegangen sind.

Ich bin naturgemäss nicht in der Lage, weitere Juden auf die Protektionsliste zu nehmen. Ich hatte Ihnen allerdings zugesagt, falls Sie meinem Vorschlag zustimmten, wohlwollend zu überprüfen, ob ich die drei Juden, die Sie mir neuerdings vorschlugen, noch auf die Liste setzen könnte. Dies kommt jetzt naturgemäss nicht mehr infrage."

Het gevolg was, dat de beschermde joden in Westerbork bleven, totdat zij helaas, zonder eenig nader bericht aan mij, in de eerste dagen van September 1944 zijn weggevoerd.

Naar aanleiding van deze wegvoering werd in verband met mijn afwezigheid na den aanslag van 3 September door mijn plaatsvervanger een protest ingezonden van den volgende inhoud:

„Wie ich erfahre wird das Lager Westerbork geräumt und die Insassen aus den Niederlanden weggeführt. Dies wider-

spricht den ausdrücklich von höchster deutscher Stelle erteilten Garantien in Bezug auf die Barneveldgruppe, nach denen diese Judengruppe grundsätzlich bis zum Ende des Krieges in den Niederlanden bleiben würde. Ich bitte das gegebene Versprechen zu erfüllen und die Barneveldgruppe in den Niederlanden zu belassen. Ich habe für diese Gruppe ein anderes Lager in den Niederlanden zur Verfügung."

Het was een heel onbenullige reactie, die daarop den 7en September ontvangen werd:

„Auf Ihr Telegramm vom 6.9. betr. die Überführung von Juden aus dem Lager Westerbork teile ich Ihnen in Auftrage dess Herrn Reichsministers mit, dass es sich um eine Absprache zwischen dem Herrn Reichsminister und dem Herrn Frederiks als Privatperson gehandelt hat. Ich bitte Sie, hiervon Kenntnis zu nehmen."

Alsof ik, die jaren lang voor de joden gestreden had, dit niet als Seretaris-Generaal gedaan had. De bewering is te dwaas, om er verder één woord aan te wijden.

De woordbreuk, een der zoovele, die ik bij de Duitsche bezetters beleefd heb, bracht mij het gedichtje in herinnering, dat in den eersten wereldoorlog in Frankrijk het licht zag. Het luidde:

„Parole de boche, parole de rien.
Qu'elle soit écrite ou bien parlée,
Gravée, burinée, sculptée
Dans marbre, granit ou airain,
Parole de boche, parole de rien.
Même jurée au son des cloches
Du boche la parole n'est rien.
Qu'un chacun se le dise bien,
Parole de boche, parole de rien,
Parole de fourbes et d'assassins.

Wat ik in deze heb kunnen redden is slechts een klein percentage van het totaal der ongelukkigen. Ik vind troost voor dit povere resultaat in een oudejaarsbrief van 1942 van een hooggeachten landgenoot. Deze brief luidde als volgt:

„Later zal men in de vaderlandsche geschiedenis onze huidige periode vergelijken met den Franschen tijd en dien van vóór 1588. De namen van hen, die als goede vaderlanders thans zware verantwoordelijkheid in het staatsbestuur dragen, gaan zonder twijfel in de historische herinnering in. Hoe donkerder de tijd, hoe zwaarder de bestuurstaak, hoe sterker emoties doorleefd worden, des te meer zullen de namen in historisch relief komen.

1942 was een jaar van toenemende somberheid voor het geheele Nederlandsche volk, maar voor velen van het Joodsche deel des volks, was het reeds een nacht van socialen onder-

gang, die alleen voor zoover men den ondergang als tijdelijk zou willen beschouwen, ietwat verzacht wordt. 1943 ziet in zeer nabij verschiet nog duisterder perspectieven.

Zoo „durarum in gurgite rerum” met hooge bestuurstaak te zijn belast komt voor wie zich ter wille van het werkelijk heil des volks wil handhaven, het „steunen onder 't lastig landspak” zeer nabij. Onbillijke beoordeeling van beide zijden is niet te vermijden. Gebrek aan publiciteit doet slechts naar handelingen, niet naar motieven oordeelen. En de handelingen zelf worden getoetst aan het vele, wat men verwacht, zonder de beperktheid der mogelijkheden te zien. Daarom moet nu, meer dan anders, eigen geweten richtsnoer en rustpunt zijn. „Justum et tenacem propositi virum”.

Dankbaar kun je terugzien op 1942 voor wat je hebt weten te bewerken voor het meest gekwelde volksdeel. Het is weinig, vergeleken met wat ieder en wat je zelf zoudt willen. Maar kan men hem, die twee drenkelingen redt, verwijten, dat de krachten ontbraken, om er tien te behouden? Hetzelfde geldt voor de intensiteit van hetgeen bewerkt wordt. Jan van Schaffelaar en wie in zijn jonge jaren zijn geschiedenis leerden, hadden zeker niet de populariteit van zijn naam in 1942 en 1943 verwacht!”.

Hoofdstuk X

NEVEN-ORGANISATIES DER N.S.B.

Mijn houding tegenover de N.S.B. weerspiegelde zich in mijn houding tegenover haar neven-organisaties. Deze kregen geen voet aan den grond.

Het Nederlandsche Arbeidsfront (N.A.F.) heeft, zonder krimp te geven, maar steeds tevergeefs, gepoogd, de Nederlandsche ambtenaren binnen zijn werkgebied te krijgen.

Den 21sten Mei 1942 hief de Commissaris voor niet-commercieele vereenigingen en stichtingen den Nederlandschen Bond van gemeente-ambtenaren alsmede zijn neven-organisaties op, onder bepaling, dat de leden als zoodanig automatisch overgingen in het lidmaatschap van het Nederlandsche Arbeidsfront. Van dat oogenblik af begon de pressie op de burgemeesters en andere Nederlandsche bestuursorganen, om hen er toe te bewegen, voor te schrijven, dat het overheidspersoneel zich zou aansluiten bij het N.A.F. Toen ik van verschillende zijden bericht over dezen druk ontving, heb ik mij den 1sten Juli tot den Commissaris Generaal voor bestuur en justitie gewend met het verzoek, dat aan het N.A.F. zou worden gelast, zijn actie te staken. Ondanks het feit, dat ik op bespoediging van het antwoord had aangedrongen en dezen aandrang nog bij brief van 25 Juli had herhaald, bleef elk bericht uit.

Den 5den Augustus verscheen toen een circulaire van Woudenberg, leider van het N.A.F., waarin hij, onder tekstueele aanhaling van de beschikking van 21 Mei en zich aansluitend bij het standpunt, dat de leden der opgeheven bonden waren overgegaan in het lidmaatschap van het N.A.F., mededeelde, dat zij zouden behooren tot de hoofdafdeeling „Openbare lichamen”, onderafdeeling „Bestuursambtenaren”. Het mooiste was echter het slot van de circulaire; met omhaal van woorden maande Woudenberg zijn lezers aan, het lidmaatschap niet op te zeggen, omdat zij zich dan stelden buiten de volksgemeenschap.

Dezen gang van zaken kon ik niet over mijn kant laten gaan. Den 19en Augustus richtte ik mij andermaal tot Dr. Wimmer, met klem aandringende, in deze aangelegenheid nu toch tot een beslissing te komen. Ten aanzien van de slotwoorden uit de

circulaire van Woudenberg merkte ik daarbij op, dat meer bepaaldelijk „het zich naast het volk stellen" wel eigenaardig aandeed, indien men zich rekenschap gaf, dat in Duitschland de ambtenaren niet lid van het arbeidsfront waren.

Het Duitsche bestuursapparaat werkte in het algemeen wanhopig langzaam. Maar dit werd in het onderhavige geval nog versterkt, daar de Duitsche autoriteiten de klip niet omzeilen konden, een beslissing te moeten nemen in den zin van een Nederlandsche autoriteit van den ouden stempel tegen een N.S.B.-orgaan. Het duurde tot 4 December voor de beslissing afkwam, dat het lidmaatschap van het N.A.F. voor ambtenaren niet verplicht was. Hiervan was door de Duitsche autoriteiten reeds mededeeling gedaan aan den leider van het N.A.F. Deze had naar aanleiding van deze beslissing een omzwaai moeten maken. In een nieuwen omzendbrief schreef hij: „In beginsel moge ik vaststellen, dat het Nederlandsche Arbeidsfront geen dwangorganisatie is en het dus een ieder vrij staat, zich wel of niet bij het Nederlandsche Arbeidsfront aan te sluiten, maar het is in het belang van ieder, die in overheidsdienst werkzaam is, zich bij deze organisatie aan te sluiten en mede te werken. Hierom verzoek ik U".

Een andere toon dan te voren! Ik gaf zelf van de beslissing aan de bestuursorganen kennis in mijn brief van 29 December 1942.

De Nederlandsche Volksdienst werd door mij als mantelorganisatie der N.S.B. ontmaskerd. Nu moet ik eerlijk bekenen, dat deze ontmaskering mij niet veel hoofdbrekens gekost heeft. De bewijsstukken werden mij als het ware door de functionnarissen der beweging in de hand geduwd.

Den 15den van Zomermaand — in het Nederlandsch vertaald 15 Juni — 1942 verscheen een, reeds door het opschrift: „Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden" gekenmerkte omzendbrief, onderteeekend door N. Kardoos, organisatieleider der N.S.B., en F. van Vloten, landelijk leider van den N.V.D. en Directeur-Generaal van de W.H.N., met den volgende inhoud:

„Inzake de verhouding N.S.B. en N.V.D. is het volgende bepaald:

1. De N.V.D. volgt de territoriale indeeling der beweging.
2. De functionarissen van den N.V.D. worden benoemd na ingewonnen advies van de betreffende gezagsdragers der beweging.
3. Medewerkers van den N.V.D. mogen openlijk voor hun lidmaatschap der N.S.B. uitkomen.
4. Van geval tot geval zal worden beoordeeld in hoeverre

de kantoren van beweging en N.V.D. in eenzelfde gebouw kunnen worden ondergebracht.

Bovenstaande punten zullen de basis vormen voor een vruchtbare kameraadschappelijke samenwerking in het belang van ons geheele volk. De gezagsdragers der beweging dienen te beseffen, dat de N.V.D. en W.H.N. als stichtingen van den heer Rijkscommissaris zelfstandige organisaties zijn, waarin ook niet-leden der N.S.B. werkzaam zullen zijn.

De hoofden van den N.V.D. in blokken, buurten, groepen, kringen en districten volgen de technische voorschriften door of namens den landelijken leider (Directeur-Generaal) uitgevaardigd, zonder inmenging van de gezagsdragers der beweging. Zij werken echter nauw samen met deze gezagsdragers en erkennen hen als politiek-verantwoordelijke leiders in hun gebied. In geval van meeningsverschil tusschen een gezagsdrager der beweging en een hoofd van den N.V.D. doen beiden een beroep op de direct boven hen staande functionarissen in hun eigen organisatie, die dan in onderling overleg tot een regeling komen. Alle betrokken functionarissen dienen doordrongen te zijn van het feit, dat het werk van den N.V.D. en W.H.N. een uiting is van den nationaal socialistischen wil, het geheele volk te dienen.

Inschakeling van alle beschikbare goedwillende krachten, zoowel in als buiten de beweging, in kameraadschappelijke samenwerking, is plicht, met als doel niet de eigen belangrijkheid, maar het welzijn van ons volk".

Commentaar was hier overbodig. Helderder dan het licht stond nu de van de Deutsche zijde steeds betwiste saamhoorigheid van N.S.B. en W.H.N. vast.

Ik heb toen terstond deze aangelegenheid besproken met den Commissaris Generaal Schmidt, die den brief nog niet kende en uiteraard moest toegeven, dat hier een, van hun kant gezien, tactische fout van de eerste orde zoowel door de N.S.B. als door den N.V.D. was gemaakt, een fout, die op de ontwikkelingsmogelijkheden van dezen dienst van funesten invloed moest zijn. Ik ben overtuigd, dat de leidende figuren van de beide organisaties hierover binnenskamers heel wat te hooren hebben gekregen. De omzendbrief had intusschen het niet meer weg te werken resultaat gehad, dat het karakter van den N.V.D. als mantelorganisatie van de N.S.B. niet meer te loochenen was.

Nu zal men denken, dat de leiding van den N.V.D. hieruit leering getrokken zou hebben en met voorzichtig beleid zou hebben gepoogd, den fatalen indruk van de algemeen bekend geworden circulaire weg te nemen. Het tegendeel was het geval. Nog in September van hetzelfde jaar ontvingen de burgemeesters en buurtschapshoofden in Overijssel een ongedateerden brief van de provinciale leiding van den N.V.D. betreffende vor-

mings-bijeenkomsten op „Dijkzicht”. Deze bijeenkomsten waren bedoeld „uiting te geven om te komen tot een innige en openhartige samenwerking van de volksche en de staatsorganen”. In de toekomst zouden streeks- en gemeentewijze de werkzaamheden zoo moeten worden geregeld, dat een goede samenwerking gewaarborgd zou zijn. Dit werd in den brief een plicht genoemd van de gezagsdragers en de ambtenaren der gemeente. Daarom werden de burgemeesters en de buurtschapshoofden verzocht, de dagen, vermeld in een bijgevoegd programma, vrij te houden voor vergaderingen met de functionarissen uit de omliggende gemeenten. Het was de bedoeling, dat de vergaderingen zouden worden gehouden in de gemeentehuizen en als klap op de vuurpijl werd den burgemeesters op het hart gebonden, den deelnemers een eenvoudigen maaltijd aan te bieden. Men zou het niet gelooven als het niet zwart op wit stond. En zoo ver ging het gemis aan psychologisch inzicht, dat de brief besloot met deze woorden: „Ik ben er van overtuigd, dat de burgemeesters en buurtschapshoofden er een eer in zullen stellen door eendrachtige samenwerking tot een volmaakte organisatie van den Nederlandschen Volksdienst in hun gemeente te komen. In dit streven demonstreert zich de juiste geest en de wil om mede te bouwen aan een gezond en krachtig volk.”

Zoo mogelijk nog bonter maakte het het hoofd der afdeling Voorlichting in Overijssel in zijn brief van 4 September 1942, eveneens gericht aan de burgemeesters en buurtschapshoofden. Het doel was een „nastoot-actie” te organiseeren, waarbij zij, die niet in de gelegenheid waren geweest het groote appèl van 29 Augustus te bezoeken, alsnog kennis zouden kunnen nemen van hetgeen over het thema: „Liefdadigheid of Welvaart” naar voren zou worden gebracht. Verzocht werd, dat de geadresseerden zich zouden inzetten, opdat dit appèl zoo voltallig mogelijk bezocht zou worden. Hun werd de verplichting opgelegd, alle medewerkers, belangstellenden, leden der N. S. B. en haar neven-organisaties (sic) **persoonlijk** tot dit appèl op te roepen. Op de burgemeesters rustte de verantwoordelijke taak, de hun ondergeschikte ambtenaren nadrukkelijk op het belang van deze bijeenkomst te wijzen en hen tot bijwoning aan te sporen. Slechts uit de daadwerkelijke belangstelling, door de burgemeesters en hun ambtenaren voor deze manifestatie betoond, zou kunnen blijken, in hoeverre zij waardig waren en geschikt, in deze moeilijke tijden de gemeentebelangen te dienen.

Was het wonder, dat de burgemeesters in Overijssel en ook in Friesland, waar een soortgelijke circulaire was uitgegaan, zich tot mij wendden, met de vraag om tusschenkomst?

Den 9en September d.a.v. heb ik mij toen tot den Commis-

saris Generaal Schmidt gewend, met een brief van den folgenden inhoud:

„Vor einiger Zeit besprach ich mit Ihnen die schwierige Lage, in welche die Bürgermeister sich versetzt sehen indem der N. V. D. die richtigen Verhältnisse aus dem Auge verliert. Es zeigt sich, dass der N.V.D. den eingeschlagenen Weg nach wie vor weiter beschreitet und in verschiedenen Gemeinden die Bürgermeister zur Verzweiflung bringt. So hat das in deutscher Übersetzung beigefügte Rundschreiben vom 4. September d.J. nun wieder grosse Beunruhigung unter den Bürgermeistern in Overijssel hervorgerufen. In diesem Rundschreiben wird den Bürgermeistern u.a. **Auftrag** erteilt, persönlich bestimmte Gruppen von Personen, unter denen die Angehörigen der N.S.B. expressis verbis genannt werden, anzuhalten, sich am Appell zu beteiligen. Der N.V.D. scheut nicht davor zurück, in dieser Form die Bürgermeister gewissermassen unter Druck zu setzen. Man operiert in diesem Zusammenhang mit der Verantwortlichkeit des Bürgermeisters während sogar die „Würde“ und die „Eignung“ des Bürgermeisters, die gemeindlichen Interessen zu wahren, zur Diskussion gestellt werden. Und dass der N.V.D. es bei derartigen platonischen Erklärungen nicht bewenden lässt, geht aus der Tatsache hervor, dass schon manchem Bürgermeister von den deutschen Behörden der Vorwurf gemacht wurde, er bekunde zu wenig Interesse für den N.V.D.

Ich muss nachdrücklich dagegen Einspruch erheben, dass man auf diesem Wege weitergeht. Nahezu allen Bürgermeistern ist das fatale Rundschreiben bekannt, dass der Landesleiter des N.V.D. am 15. Mai d.J. zusammen mit der N. S. B. ergehen liess und das ich im Laufe meiner vorigen Unterredung mit Ihnen zur Sprache brachte. Sie zeigen denn auch selbstverständlich im allgemeinen wenig Lust, mit dem N.V.D. zusammen zu arbeiten. Die Lust dazu verschwindet jedoch vollkommen, ja, diese schlägt in einen ausgesprochenen Widerwillen um, wenn man ihnen mit versteckten Drohungen kommt, und der N.V.D. die Anstandsformen so wenig beachtet, dass die Bürgermeister, ohne dass man sich vorher mit ihnen ins Einvernehmen gesetzt hat, aus einem Rundschreiben erfahren, dass an einem bestimmten Tage in ihrem Rathaus eine Versammlung stattfinden wird. Die in einem weiteren Rundschreiben enthaltene Bitte, den Teilnehmern an dieser Versammlung ein Mittagessen anzubieten, mutet denn auch in diesem Lichte besehen, wohl äusserst merkwürdig an.

Herr Generalkommissar: diese Angelegenheit erfüllt mich mit grosser Besorgnis und ich würde es denn auch sehr zu schätzen wissen, wenn möglich noch diese Woche, mit Ihnen

diese Sache durchzusprechen und zu versuchen, wie diesem Treiben ein für allemal ein Ende gemacht werden kann. Damit der Erfolg dieser Unterredung möglichst gesichert sei, meinte ich, Ihnen meinen Standpunkt vorher kurz auseinandersetzen zu müssen."

Het gevolg was, dat de geheele zaak in het zand verliep.

Niet anders was het met de W.H.N.

Deze was in het najaar van 1940 door den Rijkscommissaris opgericht. Toen het voornemen daartoe aan de Secretarissen-Generaal was medegedeeld, is dit herhaaldelijk in het college besproken, terwijl ik zelf overleg voerde met den Commissaris Generaal Schmidt.

Ik heb eerst gepoogd, Schmidt er toe te brengen, van het geheele idee van een Winterhulp naar Duitsch stramien af te zien en de liefdadigheid te bevorderen langs den beproefden weg van de nationale inzameling, die in de maand Juni zulk een goed resultaat had gehad en door mij was aanbevolen in een op 6 Juli gehouden radio-rede van den volgende inhoud:

„Landgenooten, Nederlanders,

Wanneer ik tot U als Nederlanders spreek, dan geef ik U den schoonsten eere-titel, die er voor ons, landgenooten, op aarde bestaat. Die titel geeft voor ons uitdrukking aan de idee van het vaderland, het vaderland, dat wij allen dragen onder het hart.

Meegesleurd in den maalstroom van het ontzaglijk wereldgebeuren, beleeft dat vaderland een duisteren tijd; een groot leed is over ons gekomen en nog dagelijks groeit dat nog oneindig meer dan gemeenschappelijk gedeelde triomf; de saamhoorigheid in de volksgemeenschap wordt er door gestaald.

Laten wij den dag plukken. Het is nu het oogenblik, dat alle Nederlanders, onverschillig wat hun verleden was, de handen moeten ineenslaan. Hoog boven alle partij-gekrakeel rijst het beeld van het vaderland; het is als een moeder, die haar armen wijd uitspreidt, om al haar kinderen te drukken aan het hart. Zij maakt geen onderscheid. De moeder vraagt niet, doch geeft slechts. Laten wij dan in dien geest elkaar als Nederlanders zien.

Wij moeten den blik vooruit richten. Toen ik enkele weken terug de ruïnes ging bezoeken van mijn oude vaderstad Middelburg, ging er een huivering van verdriet door mij heen om het verlies van zooveel eerwaardig schoons. Maar ik heb door die puinhoopen heen kunnen zien in de toekomst en ik heb mij overtuigd, dat bij veel, dat voorgoed voor ons verloren is, ook veel kan worden gered en weer opgebouwd in oude glorie.

Zoo moeten wij de toekomst zien van ons geheele land. Niet de blik terug geeft scheppende kracht, maar wel het geloof in de levenskracht van ons volk. Door Karel den Vijfden bij Pavia geslagen, schreef zijn tegenstander, Koning Frans I, dat alles verloren was, behalve de eer. In de dagen, die achter ons liggen, heeft het Nederlandsche volk zijn eer gered. Dat is heel veel. Maar ik zie een breeder perspectief. Onze vaders hebben voor ons land geleden en gestreden. Zij hebben het groot gemaakt door de deugden, die hen sierden. Deze deugden zijn door de geslachten der eeuwen op ons overgegaan als een kostelijk erfdeel en wij hebben ze niet verguisd. In dit opzicht verwacht ik niet, dat het vlijmende woord van Schiller van toepassing zal zijn, dat de groote tijd een klein geslacht baarde.

Laten wij die oud-vaderlandsche deugden hoog houden, laten wij ze hooger opstooten in den moeilijken tijd, waarin wij leven.

Onder die deugden is een steeds grootere plaats gaan innemen de naastenliefde, de hulp aan den lijdenden neven-mensch. Cultiveert daarom deze deugd.

Omhoog de harten. Sursum corda. En laat dan morgen, wanneer gij Uw gave gegeven hebt, Uw blijde, vrome gedachte zijn: Ook ik behoer door mijn offer tot de gemeenschap van mijn volk. Ik heb gehandeld als trouw kind van mijn vaderland, als een goed Nederlander."

Het denkbeeld echter een winterhulp op te richten naar Duitsch model, had voor de Duitsche autoriteiten een zoo groote bekoring, dat daaraan niet te wrikken viel.

Ik heb toen gepoogd, door inschakeling van het Fonds voor bijzondere nooden of althans van zijn penningmeester, Mr. E. E. Menten, de nieuwe stichting in Nederlandsche richting te stuwen. Alles tevergeefs; men had zich van Duitsche zijde te zeer zake-lijk en persoonlijk vastgebeten.

Na langdurig overleg kwam tenslotte een regeling, die, zij het dan noode, zoowel door ons als door de Commissarissen der Koningin kon worden aanvaard, zoowel wat betreft de samenstelling van het Comité als ten aanzien van de besteding der gelden „zonder aanzien des persoons", het toezicht op de vorming van plaatselijke comité's en de benoeming van provinciale directeuren.

Herhaaldelijk heb ik zoowel de Duitsche autoriteiten als den Directeur Generaal van de Winterhulp gewaarschuwd, dat hun ergste vijand hun niet beter kon adviseeren, indien hun gestie er op gericht was, de W. H. N. in discrediet te brengen bij het Nederlandsche volk. Een instituut toch kan alleen levensvat-

baarheid hebben, als het wortelt in het hart van het volk, terwijl zij juist alles deed, om het Nederlandsche volk er wars van te maken.

Het was alles verloren moeite; evenals op vrijwel ieder gebied wisten zij het beter. Vooral de Duitse leider, wien zijn Reichsrednerschap naar het hoofd was gestegen — hij had daardoor een vertrouwen, sterk als Hercules, in de bezieling van zijn woord — was niet te overtuigen. Iederen avond, waarop hij het woord voerde, meldden zich, zoo zeide hij, eenige honderden of zelfs duizenden leden aan.

Staande voor de volkomen afwerende houding van het Nederlandsche volk was het voor mij een heel moeilijk probleem, toen mij het volgend jaar werd gevraagd, de wintercampagne te openen. Ik heb, toen mijn bereidverklaring in de dagbladen werd bekend gemaakt, heel veel moeten hooren. Ik heb gemeend, het toch te moeten doen en ik druk hierbij de rede van 15 October 1941 af, te meer, omdat mij herhaaldelijk gebleken is, dat men mij op deze rede aanviel — geneigd als men was mij te becritiseeren — zonder dat men haar zelfs gelezen had.

„Het vaderland, dat ons zoo na ligt aan het hart, beleeft een zwaren, duisteren tijd, niet alleen op politiek, maar ook op maatschappelijk gebied. Men moet echter door de slagschaduwen van den tijd weten heen te zien. En dan zie ik aan de zonzijde van dit tijdsgewricht, dat het Nederlandsche volk zichzelf gebleven is, zichzelf bewust de pandhouder te zijn van een groot verleden en verplicht tegenover het voorgeslacht, dat pand weer onbevlekt over te geven aan de kinderen van het heden, die de traditie zullen voortzetten. Wanneer ik die houding zich zie handhaven in het Nederlandsche volk, dan voel ik in mij een, ik geloof rechtmatigen, trots Nederlander te zijn.

Het saamhorigheidsgevoel, dat thans nog sterker zich uit dan in het verleden, moet zich ook demonstreeren in positieven, opbouwenden zin.

Dezen winter zal heel veel leed verzacht moeten worden; vele nooden zullen luide roepen om leniging. Door alle eeuwen heen is het Nederlandsche volk bekend geweest om zijn zin voor weldadigheid. Het staat daarin bij geen ander volk achter. Zonder te offeren aan nationale overschatting moge ik zeggen, dat ons volk steeds aan de spits heeft gestaan. Bij elke ramp, bij iederen nood heeft ons volk met milde hand gegeven, zonder zich af te vragen, wie door de ramp, door den nood getroffen werd.

Laat dit ook nu zoo zijn en, wanneer dezen winter de nood grimmig aan de deuren klopt, dan is mijn oproep: Weest mild-

dadig in wijden kring, geeft met ruime hand aan hen, die U na staan. Weest indachtig aan wat Uw vaderen deden en wat zij als erfgoed hebben nagelaten.

In het midden van de weldadigheidscampagne, die voor de deur staat, staat de Winterhulp-Nederland.

Mij moet nu een diep ernstig woord over de lippen.

Vraagstukken van openbare orde zijn nooit simpel, maar vast staat voor alle tijden, dat nimmer een redelijke solutie kan worden verkregen, wanneer men zich niet stelt op den bodem van de realiteit.

Bij het probleem van de Winterhulp hebben wij rekening te houden met meerdere realiteiten. Een concreet feit nu is, dat wij op het oogenblik hebben te aanvaarden, dat de Winterhulp-Nederland er is. Hoe men zich ook tegenover de stichting stelt, vast staat, dat zij het eenige kanaal is, waarlangs het sociale werk van de georganiseerde weldadigheid mag worden beoefend. En nu staat men voor de vraag: hoe denkt men den nood het hoofd te bieden, indien dit kanaal niet gebruikt wordt.

Het gebruik maken van het kanaal stuit echter op moeilijkheden. Deze moeilijkheden vinden hun oorsprong weer in concrete feiten, die men niet als een struisvogel voorbij kan gaan.

Een psychologisch volkomen begrijpelijke trek bij, ik denk wel elk volk, welks land een bezetting draagt, is wantrouwen. Zulk een wantrouwen wordt te gevaarlijker, wanneer het wortel schiet in een nuchter, zakelijk volk als het onze. Onloochenbaar nu is in ons volk een stemming, die de Winterhulp-Nederland op zijn zachtst uitgedrukt niet welgezind is. Maar dan zeg ik tot het Nederlandsche volk: blijf bij Uw oordeel toch altijd staan op den bodem van de nuchterheid en de zakelijkheid, die het kenmerk van ons volk is; vertroebel de verhoudingen niet door overdrijving; misken niet de lessen der historie.

Maar van den anderen kant richt ik mij tot de leiders van de Winterhulp-Nederland om hun op het hart te binden zoo reëel te zijn, dat zij begrijpend staan tegenover de gevoelens, die in het Nederlandsche volk leven. Treden zij die gevoelens tegemoet, niet alleen met woorden, maar met daden, die zoo oneindig meer waard zijn dan het schoonste woord. Maar er is meer. In dat licht van de gevoelens in het Nederlandsche volk moeten de leiders van de Winterhulp-Nederland ook de moeilijke positie zien van de Nederlandsche burgemeesters. De Nederlandsche burgemeesters verrichten hun zware taak in dezen ernstigen tijd op een wijze, den hoogsten lof waardig. Beter dan wie ook kan ik daarover oordeelen, die nu reeds bijna anderhalf jaar aan het hoofd sta van het Nederlandsche bestuursapparaat. Zij moeten leiding geven bij hun arbeid voor

de Winterhulp evenzeer als in het uitgebreide veld van hun bestuurstaak. Bij het geven van die leiding moeten zij zich ook steeds voor oogen houden de massieve ware staatsmanwijsheid, dat kracht, niet geschraagd door beleid, gedoemd is in onvruchtbareheid onder te gaan. Miskennen zij dezen primairen regel van publieke gezagsuitoefening, dan boeten zij in het onmisbaar vertrouwen van hun burgerij. De leiders van de Winterhulp-Nederland, die zich reeds zooveel arbeid in de maanden, die achter ons liggen, hebben getroost, mogen zich deze realiteit klaar voor oogen stellen. Van beide zijden is een goede wil noodig, om te komen tot een resultaat, dat waard is er naar te streven, daar zoo groote belangen op het spel staan.

Met dezen wensch, dat alle Nederlanders zich hiervan bewust zijn, wil ik mijn inleidend woord besluiten."

Ik kan verzekeren, dat deze rede mij vele, zelfs nachtelijke uren gekost heeft, dat ieder woord gewikt en gewogen is, omdat ik wilde, dat het Nederlandsche volk mij niet alleen zou hooren of lezen, maar ook verstaan! Niets lag mij verder dan een lans te breken voor een instituut, dat ook mij tegenstond, al was het alleen reeds om zijn procedure, maar ik wilde bovenal den burgemeesters een steun geven, omdat mij was meegedeeld, dat de Rijkscommissaris de burgemeesters in den vervolge zou afwegen naar hun instelling tegenover de Winterhulp.

Daarom was het mij een zoo groote voldoening, dat ik van een algemeen hooggeacht Nederlander een brief ontving van den volgende inhoud:

"Het moet mij toch nog van het hart, hoezeer ik Uw rede over Winterhulp heb bewonderd. Er worden veel redevoeringen gehouden, maar in langen tijd heb ik er geen gehoord van zoo moedige waarheidsliefde en toch van zoo wijze voorzichtigheid en zooveel staatsmanschap. Gij wilt mij wel verontschuldigen, dat ik deze opinie niet voor mij kan houden."

Ik moet het betreuren, dat van N.S.B. zijde mijn rede beter begrepen is dan van sommige Nederlandsche zijden. Van een vooraanstaand N.S.B.-er kreeg ik te hooren, dat mijn rede niet warm voor de winterhulp gestemd was. Het beste bewijs, dat van die zijde de rede verstaan is, is wel, dat ik nimmer meer een uitnoodiging om een campagne te openen ontvangen heb.

Vermoedelijk om den afwijzenden indruk van mijn rede weg te nemen, werd mij op 1 November d.a.v. van duitsche zijde het ontwerp voorgelegd van een omzendbrief, dien ik zou moeten doen uitgaan aan de Commissarissen en de Burgemeesters. Dit ontwerp was als volgt geformuleerd:

"Durch Unterstützung der WHN besteht für jeden sozialdenkenden Niederländer z.Zt. die einzige Möglichkeit, seinem

Bedürfnis und seiner selbstverständlichen Pflicht zur Wohltätigkeit nachzukommen.

Wer sich an der Linderung der Not seines Volkes nicht beteiligt, hat umgekehrt auch keinen Anspruch, in den Kreis derjenigen einbezogen zu werden, denen aus geschäftlichen Verbindungen mit den die allgemeinen Belange vertretenden Provinzen und Gemeinden Vorteile erwachsen. Ich gebe daher den Herren Kommissaren und Bürgermeistern zur Erwägung anheim, unter diesen Gesichtspunkten die Lieferungen pp. an die Provinzen und Gemeinden zu vergeben und gegebenenfalls solche Bewerber bevorzugt heranzuziehen, die ihrer sozialen Pflicht zur Linderung der allgemeinen Not nachgekommen sind."

Ik heb een zoodanige circulaire nadrukkelijk van de hand gewezen in een brief van 22 November 1941, waarin ik schreef:

„Wenn ich die Angelegenheit zunächst einmal vom allgemeinen Standpunkt aus betrachte, verhält sich die Sache so, dass die Winterhilfe beim niederländischen Volk hoffnungslos in Misskredit geraten ist. Wie ich bereits in meiner Ansprache vor einigen Wochen betonte ist es eine nicht zu wiederlegende Tatsache dass bei jeder Besetzung auf beiden Seiten Misstrauen herrscht und dass nur mit kluger Umsicht und dem aufrichtigen Willen, zu einem guten Einvernehmen zu kommen, sich ein positives Ergebnis erzielen lässt. Diese Angelegenheit ist wie eine äusserst zarte Pflanze, die nicht mit roher Hand angefasst werden darf. An dieser Umsicht hat es von Anfang an sowohl der Landesleitung wie der Provinzialleitung der Winterhilfe gefehlt. Von Anfang an.

Ich habe Ihnen bereits einige Fehler genannt, die man im Lauf der Zeit gemacht hat. Mit Juchtenstiefeln ist man über dies alles hinweggeschritten, ohne Rücksicht auf die wachsende Verstimmung und nun möchte man dass ich, jetzt wo man die Sache rettungslos verpfutscht hat, dem niederländischen Volk gegenüber in eine schiefe Lage käme. Dies wird jedoch nicht geschehen; ich würde sodann das Vertrauen des niederländischen Volkes verlieren und nur solange ich dieses Vertrauen besitze, bin ich für die Besatzungsbehörden von Bedeutung.

Gehen wir jetzt auf die Sache selber einen Augenblick ein. Lieferanten würden sodann von Lieferungen an die Gemeinden ausgeschlossen. Dies bedeutet eine Diskriminierung und ist als solche zu verwerfen.

Aber es ist nicht weniger bedenklich, dass im Hinblick auf die Stimmung im niederländischen Volke, gerade das Entgegengesetzte von demjenigen bewirkt wird, das beabsichtigt wurde. Die Lieferanten, die aus diesem Grunde von Lieferungen an die Gemeinden ausgeschlossen werden, sehen dann alle Einwohner

als neue Kunden zu sich kommen; jeder wird bei ihnen kaufen und die anderen wird man meiden.

Ein anderer schwerwiegender Punkt ist dieser, dass man sich durch Massnahmen wie diese auf die schiefe Ebene begibt. Dies wird verhängnisvoll sein. Die Regelung in Sneek wurde schon wieder von der des Bürgermeisters in Emmen überholt, der näml. sogar Tarifangestellte in Gemeindediensten entlassen will, wenn sie sich nicht an der Winterhilfe beteiligen. Aber hierbei bleibt es sogar nicht. Denn in Borne hat man sich wieder ein anderes schönes Zwangsmittel ausgedacht, nämlich diejenigen, die sich abseits halten, bei der Aushändigung der Zuteilungskarten zu schädigen. Die alles ist m.E. vom Uebel, da vom Element der Freiwilligkeit, das das A und O der Winterhilfe sein sollte, nicht das Geringste übrig bleibt. Versteht man denn jetzt bei der Winterhilfe nicht, dass man einen durchaus falschen Weg eingeschlagen hat; versteht man so wenig die Mentalität des Volkes? So ist dies sehr zu bedauern. Und weiss man denn noch nicht, dass man vollkommen auf dem Holzwege ist, wenn man als Grund für diese Zwangsmassnahmen glaubhaft machen will, dass diejenigen, die sich abseits halten, nicht sozial empfinden und keinen Sinn für Mildtätigkeit bekunden? Es ist genugsam bekannt, dass viel, sehr viel gegeben wird, auf anderem Wege als auf dem der Winterhilfe.

Wie die Stimmung unter der Bevölkerung infolge solcher Zwangsmassnahmen ist, brauche ich nicht auszuführen; die Leiter scheinen mit Blindheit geschlagen zu sein. Der schlimmste Feind der Winterhilfe hätte es nicht besser machen können, die Tätigkeit dieses Unternehmens vollkommen zu lähmen."

Er was geen meer doeltreffend middel om de winterhulp te saboteeren dan strak vast te houden aan het vrijwillig karakter, dat de Rijkscommissaris aan het instituut gegeven had. Langs den weg der vrijwilligheid zou, gegeven de opvattingen in het Nederlandsche volk, toch niets bereikt kunnen worden. Daarom moest bij elken inbreuk op dat vrijwillig karakter — en herhaaldelijk werd door N.S.B. burgemeesters en door organen van de Winterhulp in dit opzicht gezondigd — worden aangeslagen. Telkens wanneer een zoodanig geval te mijner kennis werd gebracht, heb ik mij op de bres gesteld.

In mijn brief van 22 November 1941 noemde ik reeds eenige van zoodanige gevallen van schending van het beginsel der vrijwilligheid. In verschillende gemeenten ook bepaalde de burgemeester, dat van de wedden der gemeente-ambtenaren een bepaald percentage zou worden ingehouden ten behoeve van de Winterhulp. Te merkwaardig dan dat ik er niet eenige passages uit zou afdrukken was in dit opzicht een circulaire van den bur-

gemeester van Haarlem, gericht tot de ambtenaren dier gemeente.

„Gezien de verdachtmakingen en de toegespitste verhoudingen zoo kort nog na de jammerlijke gebeurtenissen van 1940 kan ik mij met wat goeden wil voorstellen, dat velen Uwer meenden aan mijn oproep voor het Winterhulp-seizoen 1941—1942 geen gehoor te moeten geven.

Intusschen is weer een jaar verstreken en wat voor een jaar! Legt U Uw oor eens te luisteren en U zult hooren hoevelen er in de ellendige winterperiode geholpen en nog eens geholpen zijn zonder te letten op politieke of confessioneele tegenstellingen.

Dat het leeuwen-aandeel van het gepresteerde door nationaal-socialisten geschiedde, wie zou het willen ontkennen? Hier past echter geen verwijt, dat zij bewust alles aan zich zouden trekken, maar een aanklacht tegen hen, die zich aan een groot-sche gemeenschappelijke taak onttrokken, door ook hier de politiek er met de haren bij te sleepen.

In de komende tijden zal de ambtenaar geen machine meer zijn, die de tot in finesses regelende wetsbepalingen en voorschriften feilloos heeft uit te voeren, waarnaar zijn bruikbaarheid wordt afgemeten. Neen, hij zal meer zelfstandig naar eigen verantwoordelijkheid moeten handelen. Maar dan is hij geen werktuig meer, maar persoonlijkheid, geen wetsslaaf maar leider! Leider echter kan men niet zijn voor een gedeelte. De geheele persoon moet tot voorbeeld strekken en daaraan zal men het recht op waardeering en dan ook behoorlijke waardeering ontleenen. In de allereerste plaats mag dit „tot voorbeeld zijn” geëischt worden voor een instituut, dat reeds bewezen heeft van een zoo onnoemelijke waarde te zijn voor het Nederlandsche Volk, hetgeen U beter dan wie ook kunt weten.

Uw persoon als ambtenaar kan ik niet anders dan naar den geschetsten maatstaf beoordeelen. Zoo ik anders zou handelen, ware ik een huichelaar.

Mij is echter bekend, dat velen tegen hun wil Winterhulp niet wenschen te steunen; zij zijn namelijk beangst voor uit hun omgeving opwalmende terreur. Wee de bronnen hiervan, die de armsten der armen opofferen aan hun haatgevoelens. Om het dezen angstigen zielen wat gemakkelijker te maken, heb ik besloten te veronderstellen, dat U allen ermede accoord gaat een half procent van Uw salaris af te staan ten behoeve van Winterhulp, te beginnen met deze maand voor den tijd van een half jaar, hetgeen niet eens een offer genoemd kan worden.

Deze veronderstelling wijkt alleen voor een behoorlijke gemotiveerde weigering aan mij te doen toekomen voor of op 24 October 1942.

Houdt U zich ervan overtuigd, dat ik alles zeer ernstig meen en ik hoop dan ook van harte dit jaar niet in mijn verwachtingen te worden teleurgesteld."

Een merkwaardig staaltje naar vorm en inhoud van den geest van den tijd!

Niet minder merkwaardig was in dit opzicht de tot mij gerichtte brief van den Commissaris der provincie Noord-Holland, toen ik hem mijn bezwaar tegen de Haarlemsche circulaire had meegedeeld.

Tot recht verstand van den brief van den Commissaris teeken ik hierbij aan, dat ik niet alleen bezwaar had gemaakt op grond van strijd met het vrijwillig karakter van de Winterhulp, maar ook met het oog op de overtreding van mijn aanwijzing van 30 December 1941, volgens welke verplichtingen, welke voor het overheidspersoneel gevolgen in hun rechtspositie zouden kunnen meebrengen, niet op dat personeel zouden mogen worden gelegd dan met mijn voorafgaande instemming. De brief van den Commissaris d.d. 30 November 1942 had den volgende inhoud:

„Ook mijn ervaringen hebben mij geleerd, dat er verscheidene ambtenaren zijn, die wel gaarne een bijdrage aan Winterhulp zouden willen geven, doch dit nalaten uit vrees voor de reacties, welke hieruit voor hen van de zijde van hun andersgerichte collega's zouden kunnen voortvloeien. Men moet de wijze, waarop in de ambtenaren-corpsen de tegenstanders van de beginselen der nieuwe orde hun collega's, die voor deze beginselen geen open oog blijken te hebben, telkens opnieuw onder druk pogen te zetten, van nabij hebben leeren kennen, om te weten, dat deze vrees geenszins ongegrond is.

Dat van de zijde van de nationaal-socialistische burgemeesters getracht wordt aan de gemeenteamttenaren duidelijk te maken, welke moreele plichten met betrekking tot het Winterhulpwerk op hen rusten, acht ik niet alleen gerechtvaardigd, doch ik beschouw het zelfs als hun plicht, zulks te doen. Evenzeer acht ik het volkomen verantwoord, dat men van degenen, die in dienst staan van de volksgemeenschap en hun materiele verzorging in dien dienst volkomen verzekerd weten, doch hunnerzijds niet bereid zijn, de belangen van de volksgemeenschap ook door het geven van een bijdrage voor het zegenrijke werk van de stichting W.H.N., te dienen, meer verlangt dan een botte weigering zonder meer en van hen derhalve een opgave vraagt van de redenen, waarom zij meenen, zich in deze afzijdig te moeten houden.

Van de zijde der hoogste Nederlandsche zoowel als Duitse autoriteiten is bij herhaling in het openbaar gewezen op de

moreele verplichtingen, welke ieder lid der volksgemeenschap jegens het Winterhulpwerk heeft. Dat deze verplichtingen voor de ambtenaren in overheidsdienst in versterkte mate gelden, behoeft m.i. geen betoog, al wordt dit helaas niet door allen ingezien. Het staat uiteraard aan ieder vrij, om zijn bijdrage aan de stichting W.H.N. te onthouden. Wanneer evenwel een ambtenaar in overheidsdienst dit standpunt meent te moeten innemen, mag van hem een motiveering daarvan toch wel worden verlangd. Zou men in het uiten van een zoodanig verlangen de uitoefening van eenigerlei pressie zien, dan zou men zich toch wel een geheele verkeerde voorstelling van de zaak vormen.

De wijze, waarop de burgemeester van Haarlem onder het personeel, bij die gemeente in dienst, heeft getracht, meer contribuanten voor W.H.N. te verkrijgen, is. m.i. in geen enkel opzicht in strijd gekomen met het vrijwillig karakter van deze instelling. Immers de burgemeester heeft het personeel geheel vrij gelaten in de beslissing omtrent het al dan niet verleenen van de gevraagde bijdrage. Evenmin heeft de burgemeester in strijd gehandeld met de bij Uw rondschrijven van 30 December 1941, afd. B.B. Bur. St. & A.R., nr. 45497, gegeven aanwijzing. In geen enkel opzicht toch heeft hij in zijn gewraakte aanschrijving aan het gemeentepersoneel verplichtingen opgelegd of dringende aanbevelingen gegeven, waarvan het in den wind slaan voor de betrokkenen nadeel zou kunnen mede brengen met betrekking tot hun rechtspositie als ambtenaar."

Een treffender staaltje van N.S.B.-wanbegrip, waartegen iedere redeneering afstuit, heb ik zelden ontmoet. Dat ik er niet door overtuigd werd en op mijn stuk bleef staan, behoeft wel geen betoog. Het doet ook niet ter zake, omdat het praktische resultaat bereikt werd, dat de burgemeester zich verder naar mijne aanwijzingen gedroeg.

Strijd met het vrijwillig karakter van de W.H.N. was ook aanwezig bij opdracht aan ambtenaren tot collecteeren, zooals door sommige burgemeesters gegeven werd. Ook hiertegen heb ik mij met klem verzet.

In het voorbijgaan merk ik hierbij op, dat ook op mij persoonlijk eenmaal aandrang is uitgeoefend, om te collecteeren. Ik heb dit bij brief van 14 October 1942 afgewezen onder mededeeling, dat ik „hoezeer ook bereid alles te doen wat in mijn vermogen was om den nood mijner medeburgers te lenigen, in het licht van de politieke gedachte, ten grondslag liggend aan de rede, welke ik vorig najaar voor Winterhulp Nederland hield, mij ten aanzien van een optreden in het openbaar, als mij was gevraagd, van medewerking zou moeten onthouden."

Mijn strijd tegen de aantasting van het karakter van vrijwilligheid bracht mij in 1942 in een felle botsing met Rauter. De gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandsche Politie had op 22 September van dat jaar een circulaire uitgevaardigd, waarbij een dag der Nederlandsche Politie werd ingesteld en waarop de dienaren van politie zouden moeten collecteeren. Ik heb toen mijn bezwaren aan Mr. Broersen medegedeeld en bij hem aangedrongen, van dezen dag der politie af te zien. Mr. Broersen heeft toen mijn standpunt aan Rauter medegedeeld, die daarop bij mij reageerde in een brief, gedateerd 17 October 1942, zoo kwaadaardig, dat hij zijn stemming te mijwaart typeert:

„Wie ich vom Bevollmächtigten der Polizei, Herrn Mr. Broersen, erfahre, sind Sie der Auffassung, der von mir angeordneten Sammlung für die Winterhilfe nicht stattzugeben. Ich teile Ihnen offiziell mit, dass die gesamte niederländische Polizei in diesem kommenden Winter einmal geschlossen für einen „Tag der niederländischen Polizei“ zur Sammlung für die Winterhilfe befohlen werden wird. Ich lege grössten Wert darauf, dass diese einmalige Sammlung stattfindet. Damit hat die Polizei in allen Gemeinden ihren Gemeinschaftsgeist unter Beweis gestellt; sie soll dann von den einzelnen Bürgermeistern nicht mehr weiter in Anspruch genommen werden. Ich erwarte aber, dass sämtliche Polizeiorgane, von oben angefangen bis zum letzten Agenten, an dieser Sammlung teilnehmen. Ich habe diesen „Tag der niederländischen Polizei“ sowohl mit dem Herrn Reichskommissar als auch mit dem Generalkommissar, Hauptdienstleiter Schmidt abgesprochen. Ich bitte Sie daher, dies offiziell zur Kenntnis zu nehmen.

Heil Hitler!

(get.) RAUTER.

S.S.-Gruppenführer und Generalleutnant d.P."

Voor hen, die de gewoonten van het Duitsche bestuur tegenover de Nederlandsche autoriteiten kennen, is vooral de heilgroet aan het eind teekenend, als hoogst ongebruikelijk.

In mijn antwoord van den 24en October d.a.v. schreef ik aan Rauter, dat ik Mr. Broersen er, en m.i. terecht, op had gewezen „dass die imperativische Vorschrift an die Polizei, sich an der Sammlung zu beteiligen, im Widerspruch mit den Richtlinien ist, welche der Herr Reichskommissar für das Winterhilfswerk festgesetzt hat. Der Herr Reichskommissar hat immer den freiwilligen Charakter des W.H.N. betont und auch Herr Generalkommissar Schmidt schrieb mir seinerzeit, in einem persönlichen Schreiben, dass er die in Frage kommenden

Stellen angewiesen habe, nicht mit Schärfe vorzugehen, sondern nur auf freiwilliger Grundlage zu arbeiten.

Ich hielt mich denn auch völlig im Rahmen der von den höchsten deutschen Behörden erteilten Richtlinien, als ich glaubte, dies Mr. Broersen sagen zu müssen, weil einheitliches Verhalten mir — umsomehr als W.H.N. zu meinem Aufgabebereich gehört — als notwendig erscheint."

Waar ik ten aanzien van de W.H.N. zeer aan hechtte, was, dat de burgemeesters zoolang mogelijk plaatselijk buurtschaps-hoofd zouden bijven, louter en alleen opdat zij de verdeeling der gelden in de hand zouden houden. Daarop heb ik steeds bij de burgemeesters aangedrongen.

Bij terugblik op de geschiedenis is de conclusie deze, dat door mijn ingrijpen, waarbij ik mij kon steunen op de volkomen afwerende houding van het Nederlandsche volk, de Winterhulp hier te lande een groote mislukking is geworden.

SLOTWOORD

Op zoo menige bladzijde van mijn relaas zijn de burgemeesters voor het voetlicht getreden. Met betrekking tot hen moet mij nu een diep ernstig woord uit de pen.

De Nederlandsche burgemeesters, die in den bezettingstijd aan de touwen zijn gebleven, zijn van niet verantwoordelijke zijde aangevallen als waren zij de slappelingen, die maar alles over zich heen lieten komen, en te laf om den voet strak te houden.

Het is tegen dit oordeel in zijn algemeenheid — uitzonderingen zijn er natuurlijk als op elk gebied —, dat ik protesteer; die burgemeesters hebben zich als dappere Nederlanders gedragen, trouw aan hun plicht tegenover het vaderland.

Men make zich, alvorens zulk een denigreerend oordeel uit te spreken, eens een klaar beeld van de moeilijkheden, waarvoor de burgemeesters in den bezettingstijd hebben gestaan. Op den fatalen tienden Mei werden zij plotseling gerukt uit hun normale sfeer, de sfeer, waarin het gansche Nederlandsche volk leefde, en geplaatst in een wereldgebeuren zonder weerga in de historie. En in die tragedie moesten zij hun rol spelen. Zij kwamen te staan voor ongekende problemen, hun gesteld door een vijand, die niets ontzag en geen mogelijkheid van overleg liet. In dit opzicht hebben de meesten hunner het nog moeilijker gehad dan ik. Ik stond tegenover de centrale Duitsche organen, met een vernis van beschaving en met wie in den regel ten minste nog van gedachten kon worden gewisseld; zij stonden tegenover locale machthebbertjes, die zich eens wilden uitleven, Feldwebels, en die dat deden op hun vaak brute manier, brullend als kannibalen, met een niet te stelpen vloed van krachttermen, vuist op tafel en bedreiging: „Sie werden erschossen". En aan zulke behandeling stonden zij bloot, elken dag en elk uur; zelfs in den nacht waren zij niet zeker, in rust te worden gelaten, om nieuwe kracht te vergaren voor wat de morgen weer brengen zou. Het waren tijgers, waartegen zij moesten vechten.

De burgemeesters van de kleine landelijke gemeenten hebben het in verschillende opzichten nog moeilijker gehad dan hun ambtgenooten in de steden, ware het alleen reeds hierdoor, dat zij altijd rechtstreeks in contact kwamen met de Duitsche gezagsdragers, terwijl het overleg in de grootere gemeenten

meestal, namens den burgemeester, werd gevoerd door den gemeentesecretaris of den chef van het burgemeesterlijk kabinet.

Het is wel zeer bekrompen, opgaand in eigen parochie, moed alleen te zien op den weg der illegaliteit! De moed, door de Nederlandsche burgemeesters getoond, was anders geaard, maar zeker niet van een minder gehalte.

Zij zijn hun weg gegaan, torsend de verantwoordelijkheid voor het wel en wee van hun gemeente en haar burgerij. Men moet in het harnas weten te sterven. Door sluipmoordenaars-hand zijn burgemeesters op hun post, op hun veld van eer gevallen. De anderen zijn voortgegaan, ondanks den druk en de bedreiging van Duitsche zijde en ondanks den druk en de verdachtmaking en, ook van daar, de bedreiging van de zijde der illegaliteit. Zij hebben aan stoere oud-Nederlandsche kracht beleid gepaard, en daardoor groot leed van hun burgers afgewend. Het is een valsche meening, dat zij maar zonder meer, zonder strijd, zouden hebben toegegeven aan Duitsche eischen en met gebogen nek zouden zijn doorgegaan onder het juk. Zij hebben fel gestreden onder zeer moeilijke omstandigheden en daardoor nog veel voor hun gemeenten bereikt. En de gemeentenaren in hun groote meerderheid hebben begrepen, dat de houding, door hun burgemeester ingenomen, in veel gevallen een zelfoverwinning beteekende, met het eenige doel de gemeente te dienen. Zij zijn hun burgemeester daarvoor dankbaar geweest. Mij zijn tal van voorbeelden bekend, dat, wanneer de burgemeester au bout was, een algemeene drang uit den boezem der gemeente kwam, om niet te versagen en de gemeente niet over te leveren aan het bewind, het schrikbewind, van een lid der N.S.B., die al op de loer lag, om de plaats, als deze vrij kwam, te bezetten.

Zij zijn op hun post gebleven, een odium dragend in het oog van een deel van hun bevolking, dat hun motieven niet begreep, gebleven, omdat dit blijven meer voordee' bracht aan de gemeente dan aan den vijand. Dat is hun moed geweest!

Gaten werden geslagen in de burgermeesterlijke gelederen; zij hebben zich vaster aaneengesloten en zijn voortgegaan, overtuigd, dat de marschroute zuiver en Nederlandsch was.

Natuurlijk zijn gevallen aan te wijzen, waarin een burgemeester gefaald heeft; zij zijn ook mij bekend. Het ware een wonder, indien zij zich niet hadden voorgedaan! Men denke zich toch eens een oogenblik de zenuwspanning in, waarin de burgemeesters leefden, drie, vier, vijf jaar lang, velen zonder ooit een dag vakantie genomen te hebben! Indien dan, onder deze nooit verminderde spanning wel eens een oogenblik de zenuwen het begeven, wil ik den man zien, die het waagt, daarover hard te vallen. En wanneer er zijn, die op grond van deze, trouwens

sporadische, zenuwzinkingen, den triesten moed hebben, daarnaar het burgemeestercorps af te meten, dan zeg ik, dat zij meer dan onrecht doen; zij maken een fout, die zich wreken moet.

Op grond van dit alles zeg ik: laat af van de Nederlandsche burgemeesters in den bezettingstijd. Die burgemeesters hebben geleden en gestreden; noch tegenover de geslachten, die ons zijn voorgegaan, noch voor hun kinderen behoeven zij de oogen neer te slaan; met het oog op hen zal zeker niet gezegd kunnen worden, dat de groote tijd een klein geslacht baarde.

Mij, die zoolang met hen heeft samengewerkt, is het een behoefte, hun een eeresaluut te brengen en mede hun mijn dank uit te spreken voor den steun, dien ik in zoovele opzichten van hen ondervonden heb bij het uitvoeren van mijn taak.

Ook de Commissarissen der Koningin hebben een zeer moeilijken en zwaren tijd gehad, in het bijzonder in hun zorg om het bestuursapparaat staande te houden. Als rechtstreeksche toezichthouders op de burgemeesters en dezer hulp in den nood hebben de Commissarissen zich gegeven met hun geheele persoonlijkheid. Door hun raad of hun tusschenkomst hebben zij den burgemeesters menige moeilijkheid bespaard. Ook voor mij zijn de Commissarissen, die dezelfde beleidslijn volgden als ik zelf, door hun rijke ervaring op bestuurlijk gebied een groote steun geweest. Ik dank hun daarvoor en zeker niet minder voor de vriendschap, die ik in dezen tijd van hen ondervonden heb. Tusschen ons is in deze jaren een band gelegd, waaraan ik wel een zeer bijzondere waarde hecht.

En nu tenslotte nog een enkel slotwoord over mij zelf. Ieder zal begrijpen, dat ik, staande op mijn verantwoordelijken post, meermalen de behoefte heb gevoeld, vooraanstaande Nederlanders te spreken en te raadplegen, of de door mij gevoerde politiek de juiste was. Ik heb hun altijd gezegd, voordat het onderhoud begon, dat het niet mijn doel was, de verantwoordelijkheid, die mij in Mei 1940 op de schouders gelegd was, ook maar ten deele op hen af te wentelen. Mijn bedoeling was alleen, mijn politiek aan hun inzicht te toetsen. Om die reden zal ik ook niet de namen noemen van hen, met wie ik gesproken heb.

Slechts op één autoriteit wil ik een beroep doen, een autoriteit, die niemand zal wreken. Het is een groote doode. Thorbecke. In zijn Historische schetsen heeft Thorbecke een monographie gewijd aan Mr. Wttewaall. Wttewaall leefde in den Franschen tijd en hij heeft steeds geweigerd, in de periode, dat ons land deel uitmaakte van het Fransche Keizerrijk, eenige functie te bekleeden. En nu schrijft Thorbecke, blijkbaar met instemming, het volgende: „Wttewaall heeft het besluit en de volharding, om onder het vreemde beheer ambteloos te blijven

later zelf gewraakt. Hij oordeelde, dat men, de vreemden en slechten meester latende zijne diensten aan het vaderland weigerde op een tijdstip, waarop het meer dan ooit die der goede burgers behoefde."

Hier is het parool: zelfs als door inlijving de onafhankelijkheid van het vaderland is ondergegaan, zich niet in de ambteloosheid terugtrekken, maar in het gareel blijven, om tot het uiterste trachten, de belangen van de bevolking bij den vreemden heerscher voor te staan en te verdedigen en daardoor het volksbelang te dienen. Het is ieders recht op een ander standpunt te staan. Gode zij dank, dat ons de lijdenskelk van de inlijving bespaard gebleven is; een eed van trouw aan den vijand zou boven mijn kracht zijn gegaan. Deze uiterste consequentie echter daargelaten, past de door Thorbecke gegeven beschouwing geheel op de door mij gevolgde politieke lijn.

Met een rustig geweten wacht ik over het door mij gevoerde beleid het oordeel van het Nederlandsche volk.

INHOUD:

Hoofdstuk	I	Algemeene Beschouwingen	3— 25
Hoofdstuk	II	De Arbeidsinzet	26— 45
Hoofdstuk	III	Werken voor de Duitsche Weermacht	46— 50
Hoofdstuk	IV	Inhechtenisnemingen	51— 54
Hoofdstuk	V	De tweede distributiestamkaarten- Beschikking	55— 58
Hoofdstuk	VI	Het persoonsbewijs	59— 61
Hoofdstuk	VII	Gemeentelijke samenvoegingen en grenswijzigingen	62— 66
Hoofdstuk	VIII	De Bestuursverordening	67— 71
Hoofdstuk	IX	Het Joodsche vraagstuk	72— 81
Hoofdstuk	X	Neven-organisaties der N.S.B.	82— 98
Slotwoord			99—102